

Publiceringsår 2018

Sex- och samlevnadsundervisning

Tematisk kvalitetsgranskning 2018

Diarienummer: 400-2016:11445

Innehållsförteckning

Förord	4
Sammanfattning	5
Granskningens viktigaste iakttagelser.....	5
Framgångsfaktorer	7
Inledning	9
Sex och samlevnad i styrdokumentet	9
Tidigare granskningar och forskning	10
Sammanfattande problembild.....	12
Granskningens syfte, frågeställningar och genomförande.....	12
Kvalitetsgranskningens resultat	14
Sex- och samlevnadsundervisningens innehåll och genomförande	14
Sex- och samlevnadsundervisningens styrning	28
Skolinspektionens bedömningar	39
Avslutande diskussion	40
Metod	43
Enkätstudie.....	43
Skolbesök.....	44
Databearbetning och analys	44
Referenser	45
Bilaga 1 Granskade skolor	47
Bilaga 2 Referensgrupp	48

Förord

Skolinspektionen har haft i uppdrag av regeringen att granska kvaliteten i sex- och samlevnadsundervisningen i grundskolan, grundsärskolan, gymnasieskolan och gymnasiesärskolan. Uppdraget gavs i regleringsbrevet för budgetåret 2017. Granskningen planerades och genomfördes under hösten 2017, innan den aktuella och angelägna #MeToo-debatten inleddes. Iakttagelserna och slutsatserna bygger på en bredare kartläggning i form av en enkätstudie av 450 skolor, varav 28 av skolorna även har granskats genom verksamhetsbesök.

Skolinspektionen har i uppdrag att granska kvaliteten i sådan utbildning och pedagogisk verksamhet som står under myndighetens tillsyn. Granskningen innebär en detaljerad och systematisk undersökning av verksamhetens kvalitet inom ett avgränsat område, i förhållande till nationella mål och riktlinjer. Utgångspunkten är alla barns och elevers lika rätt till en god utbildning i en trygg miljö.

Huvudsyftet med kvalitetsgranskningen är att bidra till utveckling. Granskningen gör tydligt vad som behöver förbättras för att i högre grad nå målen för verksamheten inom det aktuella området. Syftet är även att beskriva väl fungerande inslag och att visa på framgångsfaktorer.

Skolinspektionens iakttagelser, analyser och bedömningar redovisas dels i form av enskilda beslut till de granskade skolorna och skolhuvudmännen, dels i denna övergripande och sammanfattande rapport. Genom beskrivningar av viktiga kvalitetsaspekter inom granskningsområdet, avser rapporten att ge ett utvecklingsstöd även för skolor som inte har granskats.

Projektledare för kvalitetsgranskningen och rapportskrivare har varit Stefanie Luthman, Skolinspektionen i Stockholm. I projektledningen har även Olivia Öberg och Ulrika Sutorius ingått.

Helén Ängmo
Generaldirektör

Tommy Lagergren
Avdelningschef

Sammanfattning

Alla elever har rätt att få undervisning om sex och samlevnad i skolan. Sex- och samlevnadsundervisningen är viktig för att stärka elevernas självkänsla och förmåga att göra medvetna och ansvarstagande val som rör hälsa, relationer och sexualitet. En sex- och samlevnadsundervisning av god kvalitet förutsätter att undervisningen sker regelbundet, balanserar risker och möjligheter, har varierade arbetsmetoder, gör eleverna delaktiga och präglas av ett jämställdhetsperspektiv och ett medvetet förhållningssätt om hur vi beter oss och varför. Vidare krävs en tydlig styrning av skolans arbete med sex och samlevnad så att elever får en likvärdig undervisning.

Tidigare studier

Tidigare studier visar att sex- och samlevnadsundervisningen varierar stort mellan och inom skolorna. Den senaste större granskningen av sex- och samlevnadsundervisning i grundskolan, grundsärskolan, gymnasieskolan och gymnasiesärskolan genomfördes 1999 av Skolverket.¹ Granskningen visade att undervisningen sällan gav en allsidig belysning av sex- och samlevnadsområdet. Den tenderade att fokusera på risker med sex och samlevnad och ofta saknades en variation av arbetsmetoder, god elevmedverkan och ett tydligt genusperspektiv. Dessutom skedde sex- och samlevnadsundervisningen i många fall oregelbundet eller begränsades till enstaka temadagar. Granskningen visade även att det fanns brister både i skollidningens styrning av sex- och samlevnadsundervisningen och i lärarnas kompetens för att undervisa i området. Kompetensutveckling för lärarna förekom sällan.

Hur ser det ut idag?

Resultat från senare studier, men även ungas egna berättelser om undervisning som rör sex- och samlevnadsfrågor, indikerar att många av de konstaterade bristerna i sex- och samlevnadsundervisningen fortfarande består. Den aktuella debatten om #MeToo och elevers vittnesmål om sexuella trakasserier och övergrepp i skolan under #tystiklassen och #räckupphanden tyder på att undervisningen om sexualitet, identitet och relationer behöver vidgas och förändras. Idag finns även andra frågor inom värdegrundsarbetet, såsom hedersproblematik och HBTQ-frågor.

Vår granskning

Under hösten 2017 genomförde Skolinspektionen på uppdrag av regeringen en kvalitetsgranskning av sex- och samlevnadsundervisningen i grundskolan, grundsärskolan, gymnasieskolan och gymnasiesärskolan. Granskningen har dels undersökt hur rektor genom sin styrning skapar förutsättningar för en god undervisning i sex och samlevnad, dels undersökt sex- och samlevnadsundervisningens innehåll och genomförande. Kvalitetsgranskningen har kombinerat en bredare kartläggning i form av enkäter som gått ut till rektorer och lärare vid 450 slumpmässigt utvalda skolor med en närmare granskning av 28 skolor.

Granskningens viktigaste iakttagelser

Lärarna behöver stöd och verktyg

Granskningen visar att det finns ett stort behov av kompetensutveckling när det gäller lärarnas arbete med sex- och samlevnadsfrågor, alltifrån sex och samlevnad som kunskapsområde, normer och HBTQ,

¹ Skolverket (2000). *Nationella kvalitetsgranskningar 1999*. Rapport nr. 180.

hedersrelaterade frågor, sex- och samlevnadsundervisning för nyanlända elever till hantering av kontroversiella frågor som knyter an till sex- och samlevnadsområdet. Många av de intervjuade lärarna tycker att det är svårt att undervisa om sex och samlevnad. De känner sig obekväma med själva området sex och samlevnad, saknar kunskap om HBTQ, upplever att de inte hänger med samhällstrender eller att de inte vet hur de ska hantera laddade diskussioner som strider mot värdegrunden. Sex och samlevnad berör frågor som kan upplevas som känsliga och privata och det är lätt att trampa fel. Därför behöver lärarna redskap och kompetens för att undervisa, både vad gäller sakfrågor och arbetsmetoder.

Granskningen visar att tre av fyra rektorer inte följer upp lärarnas kompetens för att undervisa om sex och samlevnad och att den övervägande majoriteten av lärarna inte får kompetensutveckling inom detta område. En sex- och samlevnadsundervisning av hög kvalitet förutsätter att undervisningen bedrivs av kompetent personal som känner sig bekväm att hantera även de svåra frågorna som rör sex och samlevnad. Därför är det centralt att rektorer följer upp lärarnas kompetens och vid behov erbjuder relevant kompetensutveckling. Om lärarna saknar kompetens för att undervisa om sex och samlevnad finns en risk att elever inte får kunskaper inom hela det område som ryms inom begreppet och att de inte får utveckla ett förhållningssätt till frågor som rör sexualitet, identitet och relationer som stämmer överens med skolans värdegrund.

Undervisning är ämnesintegrerad men samsyn och koppling till värdegrunden saknas

Till skillnad från tidigare studier visar vår granskning att sex- och samlevnadsundervisningen numera bedrivs ämnesintegrerad på de flesta skolorna. På 20 av 28 besökta skolor framkom det av intervjuer att frågor som rör sex och samlevnad tas upp i undervisningen i olika ämnen. Dessutom anger mer än hälften av lärarna i enkäten att de arbetar med jämställdhet, identitet, normer, genus, känslor, könsroller och relationer i sina ämnen. Det framkom få skillnader mellan skolformerna när det gäller ämnesintegrering av sex och samlevnad. Det finns dock exempel där lärare på grundskolor och grundsärskolor skjuter på undervisningen eftersom de upplever att elever inte är tillräckligt mogna för att höra om vissa sex- och samlevnadsfrågor, såsom till exempel sex eller HBTQ². Vid skolbesöken visade sig också det kända problemet att gymnasieelever som inte läser naturkunskap kan gå miste om de sex- och samlevnadsfrågorna som specifikt tas upp i denna kurs.

Trots förbättrad ämnesintegrering av sex och samlevnad framkommer i intervjuer att många lärare känner osäkerhet kring hur detta kunskapsområde berör dem. En anledning till denna osäkerhet är att få skolor tar ett helhetsgrepp kring sex- och samlevnadsfrågor. På majoriteten av skolorna saknas ett systematiskt utvecklingsarbete av sex- och samlevnadsundervisningen och därmed saknas ofta en samsyn kring vem som undervisar om sex och samlevnad i olika ämnen. Dessutom kopplar bara en bråkdel av skolorna arbetet med sex och samlevnad till värdegrunden, där alla lärare är berörda. Det behövs en tydlig styrning från rektors sida för att säkerställa att samtliga lärare känner till och förstår sitt uppdrag att ta upp frågor om normer, könsroller, sexualitet, identitet och relationer som en del av värdegrundsarbetet. Om skolorna inte gör denna koppling till värdegrundsarbetet riskerar viktiga frågor att missas vilket ökar risken för kränkningar och diskriminering av elever.

Undervisningen är ojämnt fördelad

I flera skolor sker sex- och samlevnadsundervisningen oregelbundet. Undervisningen sker under ett begränsat antal lektioner eller förläggs till senare årskurser. I många intervjuer anger elever att de vill prata om sex och samlevnad tidigare och oftare än vad de har haft möjlighet till. För att eleverna ska

² HBTQ är ett paraplybegrepp för homosexuella, bisexuella, transpersoner och personer med queera uttryck och identiteter.

kunna repetera och fördjupa sina kunskaper behöver undervisningen ske kontinuerligt under läsåren och återkomma under skolgången.

Elevhälsans kompetens tas inte tillvara i arbetet

På många skolor används elevhälsan inte i arbetet med sex- och samlevnadsundervisningen. En av fem rektorer anger i enkäten att elevhälsan inte används i planering av undervisningen, i genomförandet av lektioner eller som stöd i lärarnas kompetensförsörjning. Detta beror bland annat på att elevhälsan inte har en uttalad roll att medverka i undervisningen, att elevhälsan behöver prioritera andra arbetsområden, att lärare inte efterfrågar deras hjälp och att det saknas tid för samverkan. I många intervjuer uttrycker representanter från elevhälsan dock ett önskemål att i större utsträckning kunna vara delaktig i sex- och samlevnadsundervisningen.

Bara hälften av eleverna görs delaktiga

Ett tydligt mönster i vår granskning är att elever på många skolor sällan involveras i planering, genomförande och utvärdering av sex- och samlevnadsundervisningen. På hälften av de besökta skolorna framkom det av våra intervjuer att eleverna i viss mån kan påverka sex- och samlevnadsundervisningen, till exempel genom att lämna frågor i en frågelåda, välja mellan olika arbetsmetoder och tycka till om ett arbetsområde där sex och samlevnad ingick i några lektioner. På andra hälften av besökta skolor har eleverna inget större inflytande över sex- och samlevnadsundervisningen. Att sex- och samlevnadsundervisningen på många skolor bedrivs utan tillräcklig elevmedverkan visar också enkätstudien där mindre än hälften av lärarna uppger att de gör eleverna delaktiga i undervisningen. En god sex- och samlevnadsundervisning kräver dock elevernas delaktighet. Annars finns en risk att undervisningen missar diskussioner som är särskilt viktiga för eleverna, såsom till exempel frågor kring hedersproblematik, homofobi, grovt språkbruk, sexuella trakasserier med mera.

Stora brister i undervisningen om normer och HBTQ-frågor

Granskningen visar också att det finns stora brister i undervisningen om normer och HBTQ. På mer än hälften av de besökta skolorna begränsas undervisningen till lärandet om rådande sex- och samlevnadsnormer, till exempel vilka färger som anses vara kvinnliga respektive manliga. Det som ofta saknas är möjligheter för elever att reflektera kring hur normer påverkar och i många fall begränsar människors handlingsutrymme när det gäller sexualitet, identitet och relationer. Undervisningen behöver genomgående ha ett medvetet perspektiv där elever tillsammans med lärare synliggör och ifrågasätter olika sex- och samlevnadsnormer.

Granskningen visar också att de flesta skolorna heller inte arbetar främjande och förebyggande med HBTQ-frågor, varken i undervisning eller på skolnivå. Bara en tredjedel av lärarna anger i enkäten att de tar upp HBTQ-frågor i ämnesundervisningen. Istället läggs ansvaret för HBTQ-undervisning i många skolor på externa föreläsare och ungdomsmottagningen.

Framgångsfaktorer

Arbetet med detta ämnesövergripande kunskapsområde är ett komplext uppdrag för skolorna där många delar har samband med varandra. Undervisningen behöver också vara begriplig och relevant utifrån elevernas behov. Elevers existentiella frågor och funderingar kring sexualitet, identitet och relationer måste vara utgångspunkt för lärarnas planering av undervisningen.

Trots denna utmaning visar granskningen att det finns skolor som lyckas väl i att bedriva en sex- och samlevnadsundervisning av god kvalitet som når alla elever. I dessa skolor bedrivs ett systematiskt utvecklingsarbete som innefattar tydliga mål för sex- och samlevnadsundervisningen, uppföljning och

utvärdering av dessa mål samt utvecklingsarbete utifrån dessa resultat. Dessutom kopplar dessa skolor arbetet med sex och samlevnad till skolans värdegrundsarbete.

Rektorerna följer regelbundet upp att lärarna har kompetens för att undervisa om sex och samlevnad och erbjuder relevant kompetensutveckling där det behövs. Lärarna ger eleverna ett reellt inflytande i sex- och samlevnadsundervisningens planering, genomförande och utvärdering. Dessutom ger lärarna eleverna regelbundet möjlighet att tillsammans med lärarna reflektera kring en rad olika normer som rör sex- och samlevnadsområdet. Även elevhälsans uppdrag är förankrat i personalgruppen.

Inledning

Sex- och samlevnadsundervisningen har en bred relevans för individer och samhälle. Regeringen har återkommande påtalat att en förbättrad sex- och samlevnadsundervisning är ett viktigt verktyg för ökad jämställdhet. Det övergripande målet för hela det jämställdhetspolitiska området är att kvinnor och män ska ha samma makt att forma samhället och sitt eget liv.³ Sexualitet och reproduktiv hälsa är också ett av elva nationella folkhälsopolitiska målområden.⁴ Att rusta unga med goda kunskaper, självkänsla och medvetenhet kring frågor som rör den sexuella hälsan är därmed en fråga inte bara om jämställdhet utan också om jämlikhet.⁵ Bristande sex- och samlevnadsundervisning kan bidra till att missuppfattningar och myter om sexualitet och sexuellt överförbara sjukdomar sprids bland ungdomar, samtidigt som den positiva sexualiteten osynliggörs.

Sex- och samlevnadsundervisningen idag berör flera olika perspektiv som tillsammans syftar till att ge eleverna en helhetsbild av vad människans sexualitet och relationer kan innefatta. Sex- och samlevnadsområdet rymmer såväl medicinska, psykologiska och juridiska frågor som frågor kring normer och värden. Området inryms både i undervisningen i olika ämnen och i skolans värdegrundsuppdrag i stort och har stark koppling till läroplanernas skrivningar om mänskliga rättigheter och jämställdhet. Undervisningen i sex och samlevnad ska ta upp till exempel historiska, samhälls- och religionsvetenskapliga, natur-, litteratur- och språkvetenskapliga perspektiv inom området. Dagens sex- och samlevnadsundervisning syftar således inte endast till att motverka könssjukdomar och oönskade graviditeter utan även till att främja jämställdhet, motverka diskriminering och kränkande behandling. Undervisningen ska stärka elevernas självkänsla och handlingskompetens och möjliggöra medvetna val som rör hälsa, relationer och sexualitet.

Sex och samlevnad i styrdokumentet

Det finns ingen preciserad definition av kunskapsområdet sex och samlevnad. Av läroplanerna för såväl grundskolan som grundsärskolan framgår att sex och samlevnad är ett av de ämnesövergripande kunskapsområden som ska integreras i undervisningen i olika ämnen, och att rektor ansvarar för att det sker.⁶ I gymnasieskolan och gymnasiesärskolan har rektor ansvar för att eleverna "får kunskaper om" sex och samlevnad.⁷ I flera av de nuvarande kurs- och ämnesplanerna återfinns begrepp som sexualitet, relationer, kön, jämställdhet, identitet och normer, vilket skiljer sig från tidigare läroplaner. Kunskapsområdet ska alltså tas upp inom ramen för många kurser och ämnen, och ansvaret för detta vilar på flera lärare. Som en del av skolans likabehandlings- och värdegrundsarbete kan också alla lärare sägas ha ett ansvar att bidra till elevernas kunskapsutveckling inom området.

Enligt Skolverket kan arbetet med sex- och samlevnadsundervisningen beskrivas som tre delar av en triangel. I denna modell utgör den ämnesintegrerade och ämnesövergripande undervisningen basen för arbetet med kunskapsområdet, där lärarna knyter an delar av sin undervisning till sex- och samlevnadsområdet och eventuella temaarbeten inom sex och samlevnad över ämnesgränserna. Den andra

³ Mål för jämställdhet. Uppdaterad den 8 mars 2018. <http://www.regeringen.se/regeringens-politik/jamstallldhet/mal-for-jamstallldhet/>

⁴ Proposition 2007/08:110. *En förnyad folkhälsopolitik*.

⁵ Makenzius, M. m.fl. Sverige har Nordens högsta aborttal: Oönskade graviditeter bör ses i helhetsperspektiv – individer, vård, samhälle. *Läkartidningen* 38/2013. <http://www.lakartidningen.se/Klinik-och-vetenskap/Klinisk-oversikt/2013/09/Sverige-har-Nordens-hogsta-aborttal/>

⁶ Förordningen (SKOLFS 2010:37) om läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet, 2.8 Rektorns ansvar; Förordning (SKOLFS 2010:255) om läroplan för grundsärskolan, 2.8 Rektorns ansvar

⁷ Förordningen (SKOLFS 2011:144) om läroplan för gymnasieskolan, 2.6. Rektorns ansvar; Förordning (SKOLFS 2013:148) om läroplan för gymnasiesärskolan, 2.6. Rektorns ansvar

sidan av triangeln kallas för "fånga frågan i flykten" och beskriver det dagliga arbetet med sex och samlevnad där man tar tillfället i akt när eleverna till exempel vill ha en dialog om existentiella frågor som rör kön, sexualitet och relationer som aktualiserats i vardagen. Det kan också handla om att reagera på och hanterat eventuella kränkningar, hot och ryktesspridning. Den tredje sidan av triangeln kan utgöras av enskilda lektioner eller dagar, där eleverna har möjlighet att diskutera olika frågeställningar som hör till kunskapsområdet. De olika delarna bidrar till att sex- och samlevnadsfrågor berörs ur olika perspektiv.

Tidigare granskningar och forskning

I den senaste större granskningen av sex- och samlevnadsundervisningen, som gjordes år 1999 av Skolverket, identifierades stora kvalitetsskillnader i undervisningen både mellan och inom skolor.⁸ Det saknades ofta gemensamma mål på skolan för undervisningen, undervisningen låg främst inom biologi och präglades av det lärarna refererade till som "traditionell sex- och samlevnadsundervisning". En tydlig slutsats i granskningen var att rektors styrning hade en avgörande betydelse för om och hur undervisningen bedrevs. Situationen i flera grundskolor var sådan att ledningen inte stödde eller satte mål för sex- och samlevnadsundervisningen. I de flesta granskade skolor hade rektorn delegerat uppgiften till arbetslagen. Även i gymnasieskolan tog rektorn sällan ett tydligt ansvar för sex- och samlevnadsundervisningen så att alla elever fick ta del av den.

Granskningen visade att undervisningen sällan gav en allsidig belysning av sex- och samlevnadsområdet och bara i få fall bedrev skolorna en återkommande sex- och samlevnadsundervisning som gav möjlighet till progression i lärandet eller större följsamhet till elevernas utveckling. Undervisningen, framförallt i grundskolans senare år, tenderade att betona problem med sex och samlevnad såsom våldtäkt, kränkningar, tonårsaborter, sexuellt överförbara infektioner – det så kallade riskperspektivet. Undervisningen innehöll betydligt mindre av det så kallade friskperspektivet där man talar om vad man är "för" och vill stärka, t.ex. jämlika relationer, vänskap/kamratskap, psykisk och fysisk sexuell hälsa, självkänsla och stärkt identitet och ett gott skolklimat. Undervisningen saknade ofta en god elevmedverkan och ett medvetet genusperspektiv. Dessutom förekom liten variation av arbetssätt. I flertalet av de gymnasieskolor som granskades 1999 fanns valbara – men ej obligatoriska – kurser inom sex- och samlevnadsrelaterade områden, eller så var undervisningen obefintlig eller inskränkt till enstaka temadag eller besök hos ungdomsmottagningen.

Skolverkets granskning visade också att på några skolor var det "eldsjäl" eller ett engagerat arbetslag som tog ett stort ansvar för sex och samlevnad medan andra i personalen inte var involverade eller var ointresserade av att arbeta med detta kunskapsområde. Eldsjälarna bedrev ofta en mycket god sex- och samlevnadsundervisning, men de elever som inte mötte dessa lärare fick ofta en betydligt sämre eller obefintlig undervisning på området. Rektorn såg sällan till att den goda sex- och samlevnadsundervisningen nådde alla elever på skolan, även om de engagerade lärarna ofta hade rektorns stöd.

Skolverkets granskning tog också specifikt upp jämställdhetsfrågorna i undervisningen. Jämställdhetsfrågor blev, enligt granskningen, mindre framträdande ju äldre eleverna blev. Även om det fanns en medvetenhet om att uppmärksamma både flickor och pojkar, saknade flertalet skolor arbetssätt där både flickors och pojkars liv och erfarenheter kom fram. Ett par exempel visade att skolorna erbjöd olika undervisning för pojkar och flickor, till exempel diskussion av mansrollen, sexuellt våld, etik och moral för pojkar och självförsvar och att säga nej för flickor. Inte sällan skedde undervisningen i könsuppdelade grupper som Skolverket kommenterade så här: "Arbetet med jämställdhet i skolan är svårt eftersom det ställer krav på skolläring och lärare att kunna omfatta båda könen. Alltför mycket fokusering på kön kan emellertid leda till stereotyper med negativa innebörder. /.../ Att enbart ha

⁸ Skolverket (2000). *Nationella kvalitetsgranskningar 1999*. Rapport nr. 180.

flickor och pojkar åtskilda, utan att låta dem mötas i en diskussion kan göra att positionerna blir fortsatt låsta.”

Skolverket beskrev även att frågor kring homosexualitet ofta togs upp utifrån problem (exempelvis att någon elev skrikit bögt till någon annan eller vid tal om hiv/aids) och sällan integrerades i de sammanhang där det var möjligt. Därmed gick man miste om möjligheten att arbeta förebyggande kring fördomar och diskriminering. Lärarna i granskningen uttryckte svårigheter med hur de kunde behandla temat och diskussioner om hur det kan belysas verkade saknas. Svårigheten tycktes ligga mer hos lärarna än hos eleverna.

I Skolverkets granskning lyftes sex- och samlevnadsundervisningen i särskolan särskilt fram, ofta i positiva ordalag. Många av de granskade grundskolorna och gymnasiesärskolorna hade tydligt skrivna arbetsplaner för kunskapsområdet. Undervisningen fokuserade på att stärka ungdomarnas jag-uppfattning, kroppsuppfattning och medvetenheten om jaget i relation till andra. Senare studier visar dock att även i särskolan tenderar sex- och samlevnadsundervisningen att betona ett risk- eller omsorgsperspektiv och exkludera annan sexualitet än den heterosexuella.^{9, 10}

I den uppföljning till Skolverkets granskning som gjordes av Myndigheten för skolutveckling år 2005, konstaterades att undervisningen hade förändrats och utvecklats vid ett antal grund- och gymnasieskolor, tack vare en tydligare styrning från rektor.¹¹ En annan mindre kartläggning av sex- och samlevnadsundervisningen på sju högstadieskolor i Stockholm¹², visar dock i huvudsak på samma typ av problem som identifierades i Skolverkets kvalitetsgranskning – att gemensamma mål för undervisningen saknades, att undervisningen låg främst inom biologi, och att undervisningen varierade stort inom och mellan skolor.

Bristande kompetens inom sex- och samlevnadsområdet bland lärarna kan vara ett problem. Få lärare är idag utbildade i att undervisa inom sex och samlevnad. En kartläggning av sex- och samlevnadsundervisningen på Sveriges lärarutbildningar från 2004 visade att endast sex procent av de lärarstudenter får någon utbildning i ämnesområdet.¹³ En nyligen genomförd kartläggning av kursplaner i lärarutbildningen visar att det varierar stort mellan lärosäten i vilken utsträckning sex- och samlevnadsområdet ingår i lärarutbildningen.¹⁴ I Skolverkets granskning uttryckte lärarna behov av både utbildningsmaterial och kompetensutveckling i samtalsmetodik.¹⁵ Undervisningen i sex och samlevnad behandlar i vissa fall frågor som lärare kan uppleva som känsliga och svårnavigerade. De flesta lärare i Skolverkets granskning uttryckte att de gör skillnad på det privata och det personliga, men menade samtidigt att det kan vara en svår gränsdragning i klassrumssituationen. Lärarna lyfte vikten av stöd

⁹ Löfgren Mårtenson, Lotta (2013). ”Så att man inte går och gör fel!” En pilotstudie om sexualkunskap i gymnasiesärskolan. *Socionomen* 1:2103.

¹⁰ Lukkerz, Jack (2014). *En tom arena: Gymnasiesärskole- och vuxenhabiliteringspersonal perspektiv på sex- och samlevnadsundervisning*. Licentiatavhandling, Fakulteten för hälsa och samhälle, Malmö högskola.

¹¹ Myndigheten för skolutveckling (2005). *På jakt efter kvalitet – vad hände efter kvalitetsgranskningen?*

¹² LAFA 1:2005 *Sex- och samlevnadsundervisning i skolan: En kartläggning av sex- och samlevnadsundervisningen på sju högstadieskolor i Stockholm*. Therese Juvall och Anna ChuChu Petersson. Hämtad den 20 mars 2017.

http://www.lafa.nu/Documents/Rapporter/Sex_och_samlevnadsundervisning_i_skolan.pdf

¹³ Riksförbundet för sexuell upplysning (2004). *Kartläggning av sex- och samlevnadsundervisningen på Sveriges lärarutbildningar*. Hämtad den 20 mars 2017. <http://www.rfsu.se/Bildbank/Dokument/Rapporter-studier/kartlaggning-samlevnad.pdf?epslanguage=sv>

¹⁴ Andersson, Irene, Liljefors Persson, Bodil och Olsson, Hans (i tryck våren 2018). *En kartläggning av sex- och samlevnadsundervisning i svensk lärarutbildning 2016*.

¹⁵ Skolverket (2000). *Nationella kvalitetsgranskningar 1999*. Rapport nr. 180.

och respekt kollegor emellan, liksom betydelsen av vidareutbildning och handledning. Även kartläggningen av undervisningen på högstadieskolor i Stockholm påpekar lärarnas behov av kollegialt stöd och kontinuerlig fortbildning.¹⁶

En kompletterande bild av skolans sex- och samlevnadsundervisning kan hämtas från Folkhälsomyndighetens enkätstudie om sexualitet och hälsa bland unga i åldrarna 16–29 år, UngKAB15¹⁷. Resultaten av denna tyder på vissa brister: många ungdomar tycker att skolans undervisning om sex och samlevnad ger dem för lite kunskap om genus, relationer, jämställdhet och HBT-perspektivet. De unga efterfrågar mer kunskap som rör relationer och samlevnad, som till exempel om hur man hittar någon att ha en relation med och hur man får en relation att fungera bra. Däremot anser många unga att undervisningen ger tillräckligt med kunskap om graviditet, kroppen och kondomvändning.

Sammanfattande problembild

Tidigare granskningar visar tydliga tecken på stor variation i sex- och samlevnadsundervisningen inom och mellan skolor, vilket pekar mot bristande likvärdighet. De problem som uppmärksammats omfattar också att undervisningen inte gav en allsidig belysning av sex- och samlevnadsområdet, bristande samverkan mellan lärare samt liten tillgång till kompetensutveckling på området för lärarna. Tidigare studier visar att eleverna efterfrågar mer utrymme för frågor som rör normer, relationer och sexualitet och för samtal och reflektion kring sex- och samlevnadsfrågor. Studierna har också visat att lärare efterfrågar mer stöd och samverkan inom skolan, liksom möjligheter till kompetensutveckling och gemensamma diskussioner. Slutligen tyder resultaten från tidigare studier på att eleverna sällan är delaktiga i undervisningen i tillräckligt hög grad för att undervisningen ska upplevas som inkluderande för alla och kunna möta behoven hos olika grupper och individer oavsett kön, sexuell läggning, etnicitet och funktionsvariation.

Om de brister som uppmärksammats i tidigare granskningar består, finns ett problem med att undervisningen inte ger en allsidig belysning av kunskapsområdet eftersom den inte omfattar alla de delar och perspektiv som ska beröras enligt kurs- och ämnesplanerna. Den omfattar inte heller de övergripande läroplansformuleringarna med relevans för sex- och samlevnadsundervisningen. Om skolorna fortfarande saknar mål för sex- och samlevnadsundervisningen, är det fortsatt svårt för dem att utvärdera och utveckla sex- och samlevnadsundervisningen på ett systematiskt sätt. Undervisningens genomförande riskerar också att bli av lägre kvalitet än vad som vore eftersträvarvärt om den kompetensutveckling och de samverkansmöjligheter som lärarna efterfrågat i tidigare studier, fortfarande inte tillgodoses.

Granskningens syfte, frågeställningar och genomförande

Mot bakgrund av att det sedan tidigare finns starka signaler om brister och varierande kvalitet i sex- och samlevnadsundervisningen och att det var länge sedan någon granskning av området genomfördes syftar denna granskning till att ge en bredare bild av hur sex- och samlevnadsundervisningen fungerar i skolorna i dag.

¹⁶ LAFA 1:2005 *Sex- och samlevnadsundervisning i skolan: En kartläggning av sex- och samlevnadsundervisningen på sju högstadieskolor i Stockholm*. Therese Juvall och Anna ChuChu Petersson. Hämtad den 20 mars 2017.

http://www.lafa.nu/Documents/Rapporter/Sex_och_samlevnadsundervisning_i_skolan.pdf

¹⁷ Folkhälsomyndigheten (2017). *Sexualitet och hälsa bland unga i Sverige - UngKAB15 – en studie om kunskap, attityder och beteende bland unga 16–29 år*. <https://www.folkhalsomyndigheten.se/folkhalsorapportering-statistik/undersokningar/ung-kab/> Hämtad den 26 maj 2017.

Granskningen har haft två frågeställningar:

1. Genomförs undervisningen på ett sådant sätt att eleverna får möjlighet att utveckla kunskaper inom hela det område som ryms inom begreppet sex och samlevnad?

I denna frågeställning ingick bland annat frågor i vilken utsträckning sex- och samlevnadsundervisningen sker ämnesintegrerad, där risk- och friskperspektiv balanseras, ger möjlighet till repetition och fördjupning, har ett normmedvetet perspektiv och gör eleverna delaktiga.

2. Tar rektor i sin styrning ansvar för att skolans sex- och samlevnadsundervisning är av god kvalitet för alla elever?

I denna frågeställning ingick bland annat frågor kring skolans systematiska utveckling av sex- och samlevnadsundervisningen, personalens kompetens för att undervisa om sex och samlevnad samt förutsättningar för samverkan lärare emellan och med elevhälsans personal.

För att ta besvara frågeställningarna har granskningen kombinerat en bredare undersökning i form av en enkätstudie med en närmare granskning av ett mindre antal skolor inom de fyra skolformerna grund- och grundsärskola, samt gymnasie- och gymnasiesärskola. Enkätstudien bestod av en rektors- respektive lärarenkät och genomfördes mellan september och oktober 2017. Rektorsenkäten skickades till 450 slumpmässigt utvalda skolor och lärarenkäten skickades till samtliga lärare på utvalda skolorna. 300 av 450 rektorer (67 %) besvarade rektorsenkäten och 3 982 av 8 084 registrerade lärare (49 %) besvarade lärarenkäten.

Den närmare granskningen genomfördes i 28 skolor (10 grundskolor, 5 grundsärskolor, 8 gymnasieskolor och 5 gymnasiesärskolor), som besöktes av Skolinspektionen mellan september och november 2017. Besöken bestod av intervjuer med elever, lärare, representanter för elevhälsan och rektorer. I elevintervjuerna ingick elever från årskurs 5-6 och 8-9 på grund- och grundsärskolor, årskurs 2-3 på gymnasieskolor och årskurs 2-4 på gymnasiesärskolor. Inför besöken tog inspektörerna del av skolornas dokumentation kring sex- och samlevnadsundervisning såsom arbetsplaner och kompetensutveckling som rör skolans arbete med detta kunskapsområde. Efter besöken fick var och en av de granskade skolorna en återkoppling som kan användas för att initiera interna utvecklingsinsatser i dessa skolor och hos deras huvudmän. En mer detaljerad beskrivning av granskningens genomförande finns i kapitlet *Metod*.

Kvalitetsgranskningens resultat

I detta kapitel redogörs resultaten från granskningen. I första avsnittet beskriver vi i vilken utsträckning undervisningen genomförs på ett sådant sätt att eleverna får möjlighet att utveckla kunskaper inom hela det område som ryms inom begreppet sex och samlevnad. De fyra aspekter som vi kommer redovisa särskilt är om sex- och samlevnadsundervisningen sker ämnesintegrerad, är återkommande under skolåren, präglas av elevernas delaktighet och ger eleverna möjlighet att reflektera kring rådande normer. Här beskrivs också identifierade framgångsfaktorer och hinder för en sex- och samlevnadsundervisning av god kvalitet.

I andra avsnittet beskriver vi hur rektorn i sin styrning tar ansvar för att skolans sex- och samlevnadsundervisning är av god kvalitet. Detta avsnitt handlar om i vilken utsträckning skolorna har ett systematiskt utvecklingsarbete när det gäller sex och samlevnad, hur skolan säkerställer att personalen har kompetens för att undervisa om sex och samlevnad och vilka förutsättningar det finns för samverkan mellan lärare och med elevhälsan kring detta kunskapsområde. Resultaten för hela kapitlet redovisas samlat för de fyra granskade skolformerna grundskola, grundsärskola, gymnasieskola och gymnasiesärskola. Kraven på de olika skolformerna är i flera fall de samma, exempelvis rektors ansvar för uppföljning av personalens kompetens, elevhälsans främjande och förebyggande arbete, lärarnas ansvar att planera och utvärdera undervisningen etc. I de fall det finns specifika resultat för en skolform redovisas detta.

Sex- och samlevnadsundervisningens innehåll och genomförande

På de flesta skolor integreras sex och samlevnad i ämnesundervisningen

En grundläggande förutsättning för att elever får kunskaper inom hela det område som ryms inom begreppet sex och samlevnad är att undervisningen utgår från och omfattar alla delar i respektive ämnes- och kursplan som relaterar till detta kunskapsområde. I skolans kurs- och ämnesplanerna anges ett tydligt centralt innehåll där kunskapsområdet sex och samlevnad har synliggjorts främst med begreppen sexualitet, relationer, kön, identitet, jämställdhet etc. i ämnen som biologi, historia, samhällskunskap, bild, och religionskunskap. På så sätt kan eleverna få möjlighet att reflektera kring sex- och samlevnadsfrågor utifrån flera olika perspektiv och infallsvinklar såsom historiska, religions-, samhälls- och naturvetenskapliga perspektiv.

Intervjuer med lärare och elever på de 28 besökta skolorna innehöll ett antal frågor kring sex- och samlevnadsundervisningens innehåll. Lärarna fick till exempel beskriva hur de arbetar med olika sex- och samlevnadsfrågor i sina ämnen. Eleverna berättade om olika områden de arbetat med till exempel kroppen, puberteten, olika familjetyper, kärlek och könsroller, eller om de inte arbetat med dessa frågor alls.

Resultatet från sex- och samlevnadsundervisningens innehåll i denna granskning kommer också från enkätstudien på 450 skolor där lärare fick svara på frågan vilka sex- och samlevnadsfrågor de arbetar med i sin ämnesundervisning.

Viktigaste resultaten:

- På 20 av 28 besökta skolor sker en ämnesintegrerad sex- och samlevnadsundervisning.
- Enkätstudien visar att mer än hälften av lärarna arbetar med frågor som rör likabehandling, jämställdhet, identitet, normer, genus, känslor, könsroller och relationer i sin ämnesundervisning. Lärare i naturorienterade och samhällsorienterade ämnen anger att de arbetar med sex- och samlevnadsfrågor i sina ämnen i högre utsträckning än genomsnittet.

På 20 av 28 besökta skolor framkommer det i intervjuer med lärare och elever att eleverna i stort får en undervisning där kunskapsområdet sex och samlevnad integreras i ämnesundervisningen. På dessa skolor ger lärarna en rad olika exempel på hur de arbetar med bland annat kroppen, normer, könsroller, relationer, familj och sexualitet i ämnesundervisningen. Elevintervjuerna berättar om olika moment i undervisningen som knyter an till detta kunskapsområde, vilket bekräftar bilden av att sex och samlevnads integreras i ämnesundervisningen.

Det finns några goda exempel på förekomsten av en ämnesintegrerad sex- och samlevnadsundervisning som når alla elever på skolan. På en gymnasieskola sker, vid flera tillfällen under hela gymnasietiden, PBL¹⁸-arbeten i olika ämnen som knyter an till kunskap om sexualitet, jämställdhet, relationer, identitet, kroppen, könsstämpning och hedersrelaterad problematik. Utöver dessa ämnesövergripande arbeten sker en ämnesintegrerad undervisning kring sex- och samlevnadsfrågor under hela gymnasietiden, både utifrån planerade lektionspass och utifrån de frågorna som kommer upp mer spontant. Eleverna säger att de lär sig nya saker varje termin, och att förståelsen fördjupas genom att alla deltar i samtalen.

Ett annat gott exempel kommer från en grundskola där sex och samlevnad integreras i undervisningen i flera olika ämnen. Exempelvis arbetar eleverna med normer, värderingar, känslor och relationer i svenskämnet; kärlek, vänskap, olikheter och reklam i bildämnet; könsroller och familjemönster i samhällskunskap; och kroppen och sexualkunskap i biologiämnet. Utöver denna planerade ämnesundervisning av sex och samlevnad ingår kunskapsområdet i skolans ämnesövergripande värdegrundsarbete och i diskussioner utifrån aktuella händelser och elevernas frågeställningar.

I de skolor där vi bedömt att sex och samlevnad inte tillräckligt integreras i ämnesundervisningen har vi endera sett en stor variation i undervisningen mellan lärare eller att sex- och samlevnadsundervisningen genomförs enbart utanför ordinarie lektionstid. Vissa lärare och elever ger exempel på hur de arbetar med sex och samlevnad på lektionerna. Andra lärare på samma skola och ibland samma ämnen kan inte ge några sådana exempel och vissa elever uppger att de inte fått prata om vissa sex- och samlevnadsfrågor. På en grundskola beskriver några av lärarna inom bild och samhällsorienterade ämnen att eleverna har pratat om könsroller vid modellering av kvinnliga och manliga ansikten, om barnarbete under industriella revolutionen och har reflekterat om kvinnosynen ur ett historiskt perspektiv. Andra lärare på samma skola och ibland samma ämnen uttrycker att de inte alls arbetat med sex och samlevnad. Även bland eleverna på denna skola är skillnaderna uppenbara. Vissa elever berättar att de har lärt sig om kroppen, hormoner, pubertet och normer medan andra säger *”Vi har typ aldrig pratat om det här tidigare. Men vi har börjat nu när ni ska komma.”*

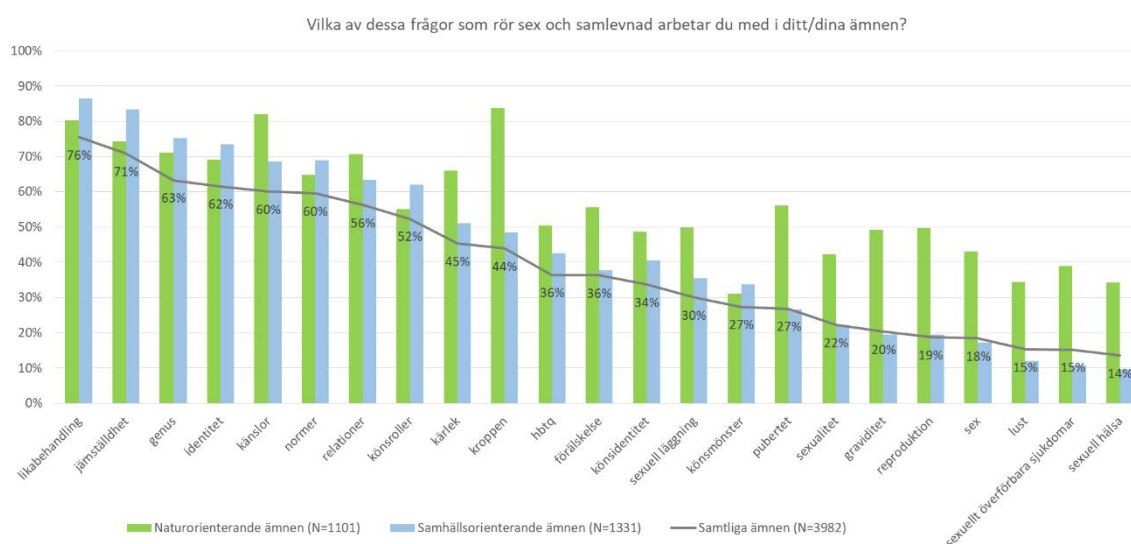
På en grundskola där det under längre tid inte har funnits en biologilärare har eleverna på högstadiet inte fått sex- och samlevnadsundervisningen i ämnet biologi. Flera lärare på denna skola kan inte beskriva när man arbetar med sex och samlevnad och rektorn anger samma tveksamhet. *”Jag vet inte egentligen vad eller hur man arbetar med frågan på mellanstadiet”*. Vid frågan om rektorn har följt

¹⁸ PBL (problembaserat lärande) är en arbetsmetod där eleverna arbetar med fallstudier som har verklighetsanknytning. Eleverna tar själva ansvar för sitt lärande med stöd av en handledare.

upp hur lärarna arbetar med sex och samlevnad svarar rektorn "Som ny rektor är det inte det första jag tänkt göra". Att rektor skjuter upp uppföljningen av sex- och samlevnadsundervisningen till förmån för andra prioriteringar kan vara rimligt. Men risken att kunskapsområdet sex och samlevnad, som inte är ett eget ämne, då blir utan ledning är överhängande. Dessutom finns en risk att sex och samlevnads nedprioriteras även av lärarna.

På en grundsärskola och en gymnasiesärskola sker sex- och samlevnadsundervisningen utanför den ordinarie lektionstiden. På grundsärskolan saknas helt en planerad ämnesintegrerad sex- och samlevnadsundervisning. Lärarna på den skolan uppger att "vi jobbar med det som kommer upp". På gymnasiesärskolan anger rektor och lärare att eleverna främst lär sig om sex och samlevnad på en separat mentorstid en gång per vecka. Mentorstiden har då inriktning på livskunskap, där eleverna arbetar med samlevnadsfrågor som allas lika värde, normer och värderingar och om att stå för sin åsikt. Livskunskapen är dock inte kopplat till någon kurs utan flertalet av de delar som rör det centrala innehållet i sex- och samlevnadsundervisningen i läroplanen ska alltså genomföras under mentorstiden. Dessa två exempel är problematiska eftersom sex- och samlevnadsundervisningen på båda skolor riskerar att inte ge en belysning av kunskapsområdet utifrån flera olika perspektiv.

Resultaten från lärarenkäten bekräftar i stort det som framkom av skolbesöken när det gäller innehållet i sex- och samlevnadsundervisningen. Svaren på den enkät som skickades ut till lärare visar att majoriteten av lärarna, oavsett undervisningsämnen, arbetar med en rad olika sex- och samlevnadsfrågor i sin undervisning. Vanligast förekommande är likabehandling och jämställdhet som angavs av 76 respektive 71 procent av de svarande lärarna (Figur 1). Även genus, identitet, känslor, normer, relationer och könsroller angav mer än hälften av respondenter att de arbetar med i sin undervisning. I genomsnitt kryssade lärarna knappt tio begrepp. För nästan samtliga sex- och samlevnadsbegrepp är andelen lärare som anger att de arbetar med dessa områden högre för lärare som undervisar i naturorienterande eller samhällsorienterande ämnen – det vill säga ämnen där sex och samlevnad är tydligt inskrivet i det centrala innehållet – än bland samtliga lärare. Det framkommer dock inte av enkätsvaren hur lärarna arbetar med dessa frågor, till exempel hur ofta de tar upp dessa frågor i sin undervisning.

Figur 1. Andel lärare som arbetar med olika sex- och samlevnadsfrågor i sin ämnesundervisning

I lärarenkätens fritextsvar beskrivs en rad andra sex- och samlevnadsfrågor som lärarna också arbetar

med. Vanligast förekommande bland dessa frågor är pornografi, abort, sexuella trakasserier/våld/övergrepp, våga säga nej, makt, mångfald, omskärelse samt skönhets- och kroppsideal.

Lärarnas kommentarer i fritextsvar tyder också på en del variationer i vilken utsträckning lärarna arbetar med sex och samlevnad i sina ämnen, i synnerhet i de ämnen där det inte finns tydliga skrivningar om att detta kunskapsområde ska integreras i undervisningen. Vissa lärare tycks uppfatta att det inte ligger inom deras uppdrag eftersom de är till exempel specialpedagog eller matematiklärare. Andra lärare med samma uppdrag arbetar ändå med frågorna. *”Är speciallärare och jobbar med enskilda elever i svenska och matte - om frågor kring sex och samlevnad dyker upp anpassas innehållet efter situationen”* skriver någon. Andra berättar *”Jag undervisar i spanska och det förekommer att vi pratar en del om könsroller”* eller *”Undervisar i matematik och inget av dessa ord brukar ingå i kurserna, men det kan hända att orden dyker upp i textproblem och då får jag ofta förklara och ibland få till en diskussion om detta vilket är bra”*. Genom att arbeta på detta sätt tar lärare till vara skolans breda uppdrag på sex- och samlevnadsområdet och bidrar de till att fördjupa elevernas lärande.

Hinder för en ämnesintegrerad sex- och samlevnadsundervisning

En grundläggande förutsättning för att kunna bedriva en ämnesintegrerad sex- och samlevnadsundervisning är att lärarna behöver vara medvetna om sitt uppdrag att undervisa om sex och samlevnad utifrån det centrala innehållet i sitt eller sina ämnen och ha den kompetens som behövs för att undervisa i detta område. Det finns en risk att elever inte får en undervisning om sex och samlevnad utifrån flera olika perspektiv om lärarna är osäkra när det gäller såväl uppdrag som ämneskunskaper inom sex och samlevnad.

Det är inte ovanligt att intervjuade lärare uttrycker att de tidigare inte hade uppmärksammat den stora bredden i sex- och samlevnadsundervisningen och att det finns centrala innehåll med anknytning till sex och samlevnad som berör fler än biologilärarna. Vissa lärare uttrycker en osäkerhet om de överhuvudtaget ska undervisa om sex och samlevnad och hur deras ämnen berörs av detta kunskapsområde. På en grundskola undrar en lärare *”Vad är det tänkt att jag som svensklärare ska göra?”* På vissa skolor uttrycker även representanter för elevhälsan att det är otydligt vem som ansvarar för sex- och samlevnadsundervisningen, till exempel *”Vi försöker få till vilka som ska ansvara för kontinuitet och kunskap till lärarna. Vi har idag inte klart för oss om det är lärarnas ansvar eller elevhälsans”*. Dessa exempel visar på vikten av att all personal har en samsyn kring lärarnas uppdrag att integrera frågor som rör sex och samlevnad i ämnesundervisningen. Annars finns det en risk att eleverna inte får en sex- och samlevnadsundervisning som innehåller flera olika perspektiv på detta kunskapsområde.

På gymnasieskolorna finns en speciell utmaning med sex- och samlevnadsundervisning av elever som inte läser naturkunskap. På naturvetenskapsprogrammet och teknikprogrammet läser elever istället för naturkunskap ämnena biologi, fysik, geovetenskap och kemi där det inte finns skrivningar i det centrala innehållet som kan relateras till kunskapsområdet sex och samlevnad. Exempelvis berättar en gymnasielärare om naturkunskapskursen *”I ettan, läser alla [naturkunskap]. Teknikerna har inte det. Plockades bort 2011.”* Denna bild bekräftas av en elev som inte uttrycker någon åsikt om balansen mellan risk- och friskperspektivet i sex- och samlevnadsundervisningen eftersom *”vi inte tagit upp ämnet.”*

Även elever på introduktionsprogrammen som inte läser naturkunskap kan gå miste om delar av skolans arbete med sex- och samlevnadsundervisningen som följande exempel visar. På en gymnasieskola genomför läraren i naturkunskap och kuratorn ett särskilt sex- och samlevnadsprojekt som är kopplat till naturkunskap 1b. Elever på de nationella programmen tar del av detta projekt medan elever på språkintruktionsprogrammet inte gör det. Lärarna anger att det inte finns ett *”block som är inriktat mot naturkunskap”* för dessa elever och även rektor säger *”De frågor som dyker upp på naturkunskapskursen möter ju inte introeleverna”*.

På de flesta besökta skolorna är sex- och samlevnadsundervisning återkommande i utbildningen

En återkommande sex- och samlevnadsundervisning innebär att lärarna kontinuerligt tar upp sex- och samlevnadsfrågor i sina ämnen så att eleverna genom läsåren får möjlighet till repetition och fördjupning. Denna progressionstanke finns med i flera ämnens centrala innehåll. Till exempel ska undervisningen i biologi i årskurs 4–6, enligt centrala innehållet, behandla människors pubertet, sexualitet, reproduktion samt frågor kring identitet, jämställdhet, relationer, kärlek och ansvar. I årskurserna 7–9 ska undervisningen dessutom förmedla kunskaper om metoder för att förebygga sexuellt överförbara sjukdomar och oönskade graviditeter på individnivå, på global nivå och i ett historiskt perspektiv.

Intervjuer med lärare och elever innehöll därför frågor kring när sex- och samlevnadsundervisningen sker och hur ofta frågor som rör sex och samlevnad tas upp i undervisningen. Rektorer svarade dessutom på frågan hur undervisningen om sex och samlevnad är organiserad på skolan.

Viktigaste resultatet:

- På 17 av 28 besökta skolor sker en återkommande sex- och samlevnadsundervisning.

Granskningen visar att sex- och samlevnadsundervisningen är återkommande på 17 av 28 besökta skolor. På dessa skolor kan lärare och elever ge flera exempel på lektioner i olika årskurser där undervisningen har tagit upp frågor som rör sex och samlevnad. Men synen på när och hur ofta sex- och samlevnadsundervisningen ska ske skiljer sig ibland mellan lärare och elever. Lärarna menar i högre utsträckning än eleverna att den undervisning som bedrivs är tillräckligt återkommande och frekvent. Även inom en och samma skola kan det variera i vilken utsträckning som sex- och samlevnadsundervisning sker återkommande.

På de skolorna där vi bedömde att sex- och samlevnadsundervisningen inte är återkommande framkommer i intervjuer med lärare, elever och rektor flera exempel på oregelbunden sex- och samlevnadsundervisningen. På en grundskola berättar elever på mellanstadiet *”Vi började i 4:an. Vi hade typ sexualkunskap några gånger på klasstimmen och någon lektion. I 5:an har vi inte pratat någonting”*. Även eleverna på högstadiet i denna skola beskriver att sex- och samlevnadsundervisning kan utebli från hela årskurser eller förekomma i begränsad utsträckning. *”Sex och samlevnad finns inte inlagt i schemat och vi vet inte om vi ska ha det i år. Vi skulle ha haft tidigare år men det blev inte av. Vi skulle till en ungdomsmottagning men det blev inte av. Vi fick veta att vi skulle ha flera tillfällen lektion i sex och samlevnad men sedan blev det färre än det var sagt.”*

Att sex- och samlevnadsundervisningen inte begränsas till enstaka lektioner utan sker kontinuerligt under läsåren och återkommer under skolgången ger eleverna möjligheter till både repetition och fördjupning av sina kunskaper om sex och samlevnad. På en gymnasiesärskola där sex- och samlevnadsundervisning främst bedrivs i årskurs 1 i naturkunskap 1 önskar eleverna att de kunde prata oftare om sex och samlevnad och att det *”vore bra om man kollar igen i slutet att man kan allt.”* På en grundskola upplever eleverna att sex- och samlevnadsundervisningen inte fördjupas, utan skyndas igenom för att snabbt övergå i ett annat arbetsområde. Även på en annan grundskola berättar högstadiel elever om avsaknad av fördjupning. *”Vi har repeterat. Vi har inte tagit svårare frågor, utan nya.”* På en gymnasieskola uttrycker en elev *”Jag tycker att vi står lite på samma ställe. Man pratar om samma saker i alla ämnen. Handlar om jämställdhet och vi trampar vatten.”* Dessa exempel tydliggör att det inte räcker med repetition i sex- och samlevnadsundervisningen, utan att det behövs en fördjupning av kunskaperna så att det sker en progression i lärandet.

Om sex- och samlevnadsundervisningen inte genomförs löpande under läsåret eller om den begränsas till vissa årskurser finns en risk att elever inte nås av den sex- och samlevnadsundervisningen som bedrivs, men också att undervisningen kommer in i fel tid givet elevernas kunskapsbehov. Granskningen visar att många elever vill prata om sex och samlevnad tidigare än vad de haft möjlighet till. Vid flera intervjuer uttrycker eleverna *"Tycker vi borde prata tidigare om det här"*. Vidare framkommer det i flera elevintervjuer att undervisning som tar upp sexualitet i form av reproduktion och prevention kommer för sent och sex- och samlevnadsundervisningen på högstadiet borde fokusera på annat *"Fakta och sånt hade vi i åttan, det är ju för sent då att lära sig om hur kroppen fungerar. Det viktiga är det man inte vet. Alla vet ju hur ett barn blir till. Kanske dra fokus från det och ta det viktiga, till exempel förebygga förtryck."*

Hinder för en återkommande sex- och samlevnadsundervisning

Det framkommer av intervjuerna att det finns flera skäl till att undervisning om sex och samlevnad inte sker återkommande. Lärarbrist och personalomsättning är en vanlig anledning till en oregelbunden sex- och samlevnadsundervisning. På en gymnasiesärskola där det har varit stor omsättning på NO-lärare har lärare för andra ämnen istället undervisat om det biologiska perspektivet i sex och samlevnad, något som försvårat ett kontinuerligt arbete med detta område. På en grundskola har sex- och samlevnadsundervisningen enligt rektorn stannat vid kroppsuppfattning och begreppsuppfattning och inte kommit in i de intima delarna eftersom skolan inte har haft psykolog och kurator som brukar undervisar om dessa delar. Rektorn berättar vidare att många av personalen som hade särskilt kompetens för att undervisa om sex och samlevnad har slutat.

En annan orsak till att sex- och samlevnadsundervisning inte alltid är återkommande för eleverna är att personalen saknar överblick över vem som gör vad och när i sex- och samlevnadsundervisningen. På en grundskola berättar en lärare *"Vissa delar om kroppen fanns ju förut i årskurs 7. Det har man ju tagit ner nu till årskurs 5 men det vet jag inte hur det fått för konsekvens för oss. Vi vet inte hur vi arbetar med detta."* Det är viktigt att skolans sätt att organisera lärarnas uppdrag att integrera frågor som rör sex och samlevnad i ämnesundervisningen är tydligt för all personal och att rektorn förmedlar detta. Även där det finns en samsyn över hur sex och samlevnad fördelas över årskurserna kan tidsbristen leda till att sex- och samlevnadsundervisningen senareläggs. Exempelvis berättar en biologilärare på en grundskola att de försöker få in sex och samlevnad i årskurs åtta men oftast inte hinner med eftersom andra teman tar mer tid än förväntat. Sex och samlevnad undervisas enligt läraren därför *"bara i nian och vi tog allt då"*.

En ytterligare anledning till att sex- och samlevnadsundervisningen inte sker återkommande kan vara kursernas upplägg. På flera av de besökta gymnasieskolorna och gymnasiesärskolorna styr planeringen av kurserna i hög grad när eleverna får undervisning i sex och samlevnad, vilket innebär en risk för att sex- och samlevnadsundervisningen inte sker återkommande. Det blir extra tydligt när det gäller kursen naturkunskap, som oftast förläggs i årskurs 1. Eleverna får inte någon sex- och samlevnadsundervisning i ämnet under senare år. En NO-lärare på en gymnasiesärskola anger *"Jag har naturkunskap 1. Sedan tar det slut, eleverna får betyg."* Intervjun med eleverna i årskurs 3 och 4 på samma skola bekräftar detta *"Vi hade ju förut men nu har vi ju inte naturkunskap"*. På en gymnasieskola berättar naturkunskapsläraren att hen undervisar om sex och samlevnad *"i naturkunskap 1b. Det ligger som ett avsnitt i kursen att vi ska ta upp sex- och samlevnad"*, men att det är svårt med progression i lärande *"Tyvärr så släpper man dom [eleverna] ju efter kursen"*.

Utöver dessa organisatoriska hinder framkommer det i intervjuer att lärarna ibland själva väljer att skjuta på sex- och samlevnadsundervisningen. *"Jag tycker inte det är min uppgift att skynda på"* berättar en grundskollärare. En del lärare uppger att de inte tycker att deras elever är tillräckligt mogna för att höra om särskilda ämnen. Exempelvis anger en grundskollärare *"Eleverna [i årskurs 4] har inte kommit till HBTQ-frågor. De är för unga."* På en grundskola fokuserar sex- och samlevnadsundervis-

ningen mer på samlevnad än sex eftersom eleverna *”är inte inne på den nivån”*, enligt lärarna. Ett sådant resonemang är problematiskt. Dels bidrar det till problemet att sexualiteten hos elever med funktionsnedsättningar osynliggörs¹⁹, dels går eleverna miste på viktiga kunskaper som rör sex och samlevnad. Även elever kan uppfatta att det är lärarnas upplevelse av elevernas mognad som styr sex- och samlevnadsundervisningen. På en grundskola berättar elever *”De [lärarna] tycker att vi är för omogna och då vill de inte prata om det”*. Men det finns också elever som förklarar framskjutning av sex- och samlevnadsundervisningen på lärarnas obekvämheter med ämnet som en gymnasieelev uttrycker *”Lärarna lägger den i slutet av året. Lärarna skäms att undervisa i sex och samlevnad, de tycker det är pinsamt.”*

Eleverna är inte delaktiga i sex- och samlevnadsundervisningen på hälften av skolorna

Förutom att eleverna regelbundet får möjlighet att arbeta med en rad olika frågor som rör sexualitet, identitet och relationer i olika ämnen är det centralt att sex- och samlevnadsundervisningen sker på elevernas villkor. Vikten av elevernas delaktighet i undervisningen finns inskriven i läroplanerna där det står att läraren svarar för att alla elever får ett reellt inflytande på arbetsätt, arbetsformer och innehåll i undervisningen samt att tillsammans med eleverna planera och utvärdera undervisningen.²⁰ Elevernas delaktighet i planering, genomförande och utvärdering av undervisningen är av särskild betydelse när det gäller undervisning om sex och samlevnad eftersom den behöver fånga elevernas intressen och förmedla kunskaper som är relevanta för elevernas behov.

Intervjuer med lärare, elever och rektor innehöll ett antal frågor kring elevernas delaktighet i sex- och samlevnadsundervisningen, till exempel om och hur eleverna har inflytande på vilka frågor som tas upp i undervisningen, vilka arbetsmetoder som används samt om och hur elevernas synpunkter på undervisningen efterfrågas. Även i lärarenkäten ingick frågor i vilken utsträckning eleverna får möjlighet att vara delaktiga i sex- och samlevnadsundervisningens innehåll, arbetsmetoder och utvärdering.

Viktigaste resultaten:

- På 14 av 28 besökta skolor görs eleverna delaktiga i sex- och samlevnadsundervisningen.
- Enkätstudien visar att mindre än hälften av lärarna ger eleverna möjlighet att påverka sex- och samlevnadsundervisningens innehåll och arbetsmetoder och att tycka till om undervisningen.

Granskningen visar att elever på 14 av 28 besökta skolor i viss mån görs delaktiga i sex- och samlevnadsundervisningen när det gäller innehåll, arbetsformer och utvärdering. Ett typiskt exempel på hur lärarna ger eleverna möjlighet att påverka sex- och samlevnadsundervisningens innehåll är frågelådan i samband med sexualkunskapslektioner. Lärarna anger att de utgår från dessa frågor när de planerar undervisningen. En frågelåda är dock en ganska enkel form av delaktighet där skillnaden till att ställa en fråga i klassrummet bara ligger i frågelådans anonymitet. Det framkommer i många intervjuer att det är läraren som planerar sex- och samlevnadsundervisningens innehåll i förväg, men att eleverna får möjlighet att påverka undervisningen under lektionernas gång. Exempelvis berättar elever på en

¹⁹ Skolverket (2014). *Sex- och samlevnadsundervisning i särskolan: jämställdhet, sexualitet och relationer i grundsärskolan och grundsärskolan inriktning träningsskola, samt gymnasiesärskolans nationella och individuella program.*

²⁰ Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet, 2.3 Elevernas ansvar och inflytande; Läroplan för grundsärskolan 2.3 Elevernas ansvar och inflytande; Läroplan för gymnasieskolan 2.3 Elevernas ansvar och inflytande; Läroplan för gymnasiesärskolan 2.3 Elevernas ansvar och inflytande

gymnasieskola att lärarna *"har nog ett schema, men om vi kommer på något annat mitt under en lektion så kan vi prata om det. Exempelvis fosterdiagnostik."* Det finns dock få exempel där lärarna involverar eleverna i planeringsskedet. På en gymnasieskola berättar en lärare att hen presenterar olika teman, till exempel homosexuellas rättigheter eller abort, och låter eleverna välja vilket tema de vill fördjupa sig i. På en gymnasiesärskola beskriver en lärare att *"någon [av eleverna] började prata om graviditet, mens... det ledde till att alla blev jättenyfika och vi började prata om 'livets mirakel, en Youtube-film."*

Det är dock mer vanligt att elever får bestämma arbetsformerna i sex- och samlevnadsundervisningen, till exempel att eleverna får välja vilken litteratur de vill läsa, om de vill arbeta i grupp eller helklass eller hur de vill bli examinerade. På en grundskola berättar eleverna om lektioner som tog upp normer och HBTQ där elever fick ge förslag på hur de skulle jobba *"Jo, man fick välja om det skulle redovisas på olika sätt, PowerPoint eller uppsats"*. På några skolor tillfrågas eleverna specifikt om deras synpunkter om sex- och samlevnadsundervisningen, och är på så sätt delaktiga i undervisningens utvärdering. Exempelvis berättar en lärare på en grundsärskola *"Vi utvärderar efter varje film. Vi tittar först och sedan tillsammans. Eleven får berätta vad filmen handlar om. [...] Vi gjorde elevintervjuer parvis om hur eleverna upplevde undervisningen om kroppen."*

På de skolor där eleverna inte görs delaktiga i sex- och samlevnadsundervisningen har eleverna inget större inflytande över undervisningens innehåll, arbetsformer och utvärdering. På dessa skolor anger elever att de inte tillfrågas vad de vill prata om när det gäller sex och samlevnad, hur de vill arbeta eller vad de tycker om undervisningen. Elever på en gymnasieskola berättar att de inte kan prata med läraren om vad de vill arbeta med i sex och samlevnad eftersom *"Det är redan planerat vad man ska prata om i klassen."* Vidare berättar en grundskollärare att hen *"bestämmer mer [i sex och samlevnad] än i andra områden eftersom det är ett sådant gytter. Om jag ber dem [eleverna] om förslag så far det iväg."* Flera lärare utvärderar sex- och samlevnadslektioner utan att samlar in elevernas synpunkter. De berättar att *"det är jag som lärare som utvärderar om undervisningen har fungerat"* eller *"Det är ju jag och kuratorn som gör. Intervjuare: Så eleverna är inte med? Nej, det är de ju inte."*

På vissa skolor samlas elevernas synpunkter ibland indirekt i samband med en större utvärdering av terminen eller kursen. På en gymnasieskola berättar en annan lärare *"Frågorna blir indirekt utvärderade eftersom det är en del i kursen. Vi utvärderar kursen, men inte så renodlat om sex och samlevnad."* och en annan lärare fyller i *"I mina utvärderingar får de skriva anonymt och fritt, så det ingår väl där också, den frågan. Det borde komma fram."* Det är dock tveksamt om eleverna tänker på just sex- och samlevnadsundervisningen vid dessa utvärderingar som en elev på en grundskola påpekar *"Vi får säga vad som ska förbättras i arbetsområdet. Finns också möjligheter under 'Övrigt' men jag tror inte det är något man tänker på just då"*. På en del grundsärskolor och gymnasiesärskolor kan lärarna tycka att det är svårt med elevernas delaktighet i utvärdering av sex- och samlevnadsundervisningen på grund av deras funktionsvariationer.

Resultaten från lärarenkäten bekräftar i stort att många lärare inte ger eleverna inflytande över sex- och samlevnadsundervisningen. Endast en tredjedel av lärarna anger att eleverna i ganska hög eller mycket hög utsträckning får möjlighet att påverka vilka sex- och samlevnadsfrågor de arbetar med (Figur 2). En dryg femtedel av lärarna anger att eleverna kan påverka arbetsmetoderna i sex- och samlevnadsundervisningen i hög eller mycket hög utsträckning. Nära hälften av lärare anger att eleverna i ganska hög eller mycket hög utsträckning får möjlighet att tycka till om undervisningen. Enkätresultaten visar också att en del lärare inte gör eleverna delaktiga överhuvudtaget i sex- och samlevnadsundervisningens innehåll (17 %), arbetsmetoder (17 %) eller utvärdering (13 %).

Figur 2. Elevernas delaktighet i sex- och samlevnadsundervisningen

Eleverna får inte möjlighet att reflektera kring sex- och samlevnadsnormer på mer än hälften av skolorna

Det är viktigt att sex- och samlevnadsundervisningen genomsyras av ett normmedvetet perspektiv där undervisningen synliggör rådande sex- och samlevnadsnormer och problematiserar de begränsningar som dessa normer leder till. För att utmana elevernas föreställningar om vad som anses vara "normalt" när det gäller frågor som rör sexualitet, relationer och identitet räcker det inte att eleverna får lära sig om normer, till exempel att det finns en heteronorm i samhället. Undervisningen behöver också ge eleverna möjlighet att i samtal tillsammans med lärarna reflektera kring dessa normer. Dessutom behöver undervisningen utformas på ett sådant sätt att den är inkluderande för alla elever oavsett kön, könsidentitet, sexuell läggning, funktionsvariationer, etnicitet etc. Lärarnas normmedvetna förhållningssätt kan ta sig uttryck bland annat i språkbruk (t.ex. partner istället för pojk/flickvän, hen istället för han/hon), planering av undervisning (t.ex. slumpmässig istället för könsstyrd gruppindelning) och val av undervisningsmaterial (t.ex. bilder som speglar samhällets diversitet). Lärarna behöver alltså vid planering och genomförande av undervisningen utgå från att det finns mångfald i klassrummet angående elevernas identitet, sexualitet och relationer. Det finns flera skrivningar i läroplanerna som knyter an till normer och det normmedvetna förhållningssättet i undervisningen, som till exempel att skolan aktivt och medvetet ska främja kvinnors och mäns lika rätt och möjligheter²¹, att grundskolan och grundsärskolan har ett ansvar för att motverka traditionella könsmonster,²² eller att eleverna i gymnasieskolan och gymnasiesärskolan ska uppmuntras att utveckla sina intressen utan fördomar om vad som är kvinnligt och manligt.²³ En sex- och samlevnadsundervisning som ger eleverna möjlighet att reflektera kring normer utifrån ett normmedvetet förhållningssätt är central för att elever ska kunna utveckla sin förmåga att kritiskt analysera de rådande normerna inom området sex och samlevnad samt att alla elever ska känna sig inkluderade i undervisningen.

Intervjuer med lärare och elever innehöll frågor i vilken utsträckning och på vilket sätt undervisningen tar upp sex- och samlevnadsnormer, till exempel diskussioner kring vad som förväntas av en tjej eller kille. Lärarna tillfrågades också hur de säkerställer att alla elever oavsett bland annat kön och sexuell läggning känner sig inkluderade i undervisningen. I lärarenkäten ingick frågan i vilken utsträckning lä-

²¹ Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet 1 Skolans värdegrund och uppdrag; Läroplan för grundsärskolan 1 Skolans värdegrund och uppdrag; Läroplan för gymnasieskolan 1 Skolans värdegrund och uppgifter; Läroplan för gymnasiesärskolan 1 Skolans värdegrund och uppgifter

²² Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet 1 Skolans värdegrund och uppdrag; Läroplan för grundsärskolan 1 Skolans värdegrund och uppdrag

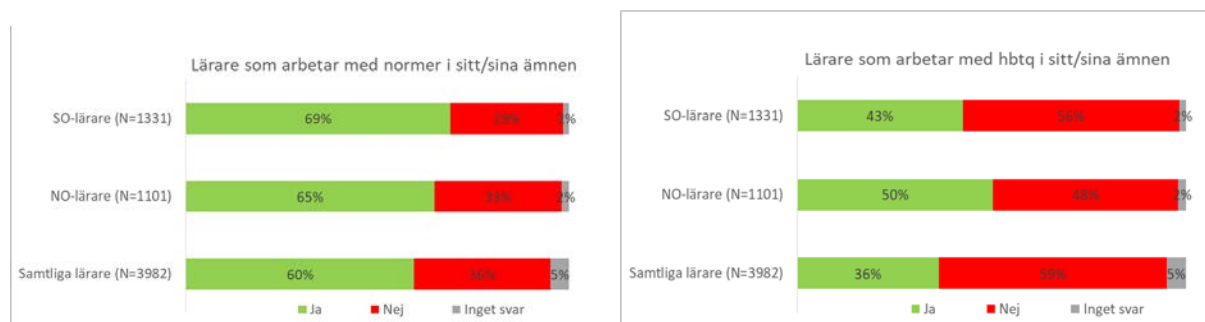
²³ Läroplan för gymnasieskolan 1 Skolans värdegrund och uppgifter; Läroplan för gymnasiesärskolan 1 Skolans värdegrund och uppgifter

rarna i sin ämnesundervisning arbetar med frågor som rör bland annat normer och HBTQ. Rektorenkäten innehöll frågan om lärarna på skolan är utbildade inom HBTQ-området.

Viktigaste resultaten:

- På 12 av 28 besökta skolor får eleverna möjlighet att reflektera kring sex- och samlevnadsnormer.
- Enkätstudien visar att sex av tio lärare arbetar med normer i ämnesundervisningen, men bara en tredjedel av lärarna tar upp HBTQ i sina ämnen. Enkätstudien visar vidare att på fyra av tio skolor saknas lärare som är utbildade i HBTQ-frågor.

På de allra flesta besökta skolorna i granskningen får eleverna kunskaper om normer som rör sex och samlevnad, till exempel *”hur färger används i reklam som exempel att rosa kopplas till flickor och att mörkare färger kopplas till killeksaker”, ”om handikappade och homosexuella, om att de också får vara med i samhället”, ”att många som inte hör till normen blir kränkta”, ”om vad som är killigt och tjejigt”* eller *”vad som normen kräver av kille och tjej”*, enligt eleverna. Även enkätsvaren visar att 60 procent av lärarna arbetar med normer på något sätt i sin ämnesundervisning (Figur 3). Lärarna i SO- och NO-ämnena anger i lite högre utsträckning än genomsnittet att de tar upp normer i sin undervisning. När det gäller HBTQ-frågor är det dock bara en av tre lärare (36 %) som tar upp detta område i sin undervisning. Även där är andelen högre inom grupperna SO-lärare (43 %) och NO-lärare (50 %).

Figur 3. Andel lärare som arbetar med normer och HBTQ i sitt/sina ämnen

Det räcker dock inte att elever får kunskaper om vilka normer som finns, utan undervisningen måste ge eleverna möjlighet att reflektera kring dessa normer. På 12 av 28 besökta skolor framkommer det av intervjuer med elever och lärarna att eleverna får möjlighet till sådan reflektion kring normer som rör sex och samlevnad. En lärare som undervisar på en grundsärskola berättar att hen brukar ta upp bilder, till exempel om en kvinna med motorsåg, för att låta eleverna reflektera kring normer och jämställdhet. Liknande exempel berättas också av gymnasieelever som ofta får *”se bilder av personer klädda på ett visst sätt så fick vi prata om våra förutfattade meningar om personen.”* En idrottslärare på en gymnasieskola berättar om en planerad lektion där hen lämnar salen fri för eleverna att välja mellan olika aktiviteter. Läraren beskriver hur hen först observerar eleverna och sedan bryter lektionen för att tillsammans med eleverna analysera och reflektera kring deras val av aktiviteter. Läraren ställer frågor kring *”Vilka aktiviteter får ta plats? Vilka dominerar? Och vilka av eleverna har valt vad? Det behöver inte bli superstereotyp, men man ser absolut strukturerna och tillsammans kan vi reflektera. Varför väljer man en viss aktivitet? Är det av fri vilja, vana, eller en förväntan?”* Några exempel tyder på att undervisningen används för att utveckla elevernas kritiska förhållningssätt till normer. På en gymnasieskola berättar en lärare att hen vid litteraturläsning låter eleverna reflektera kring hur berättelsen skildras utifrån normerna med syfte *”framför allt kanske att lära eleverna att granska och problematisera normer som finns.”* En grundskollärare låter eleverna diskutera normer för att *”få*

igång funderingar kring exempelvis normer, få igång det livslånga lärandet tänka kring vem är jag, hur ska vi vara med varandra.”

För att på djupet kunna analysera och reflektera kring normer som rör sexualitet, relationer och identitet behöver eleverna få möjlighet till samtal. En elevgrupp på en annan gymnasieskola berättar om ett arbete i religion där de skulle skapa en människa som bryter mot normen för sexualitet, kön, ålder, etnicitet och religion. Eleverna fick sitta i grupper och diskutera med varandra vad olika normer betyder. Sedan diskuterade de hur deras skapade människa bröt mot normerna. En elev beskriver att *”uppgiften var att det skulle bryta mot normen, att man var homo, adopterad, med i Jehovas, invandrare eller så”* och en annan elev menar att *”det är då man fattar hur mycket normer det finns i samhället”*. Eleverna menade också att man pratar mer om normkritik och jämställdhet på skolan nu än tidigare, och att de upplever det som att klassen vågar ta upp frågor för att säga vad man tycker eftersom det finns en större trygghet i gruppen nu jämfört med tidigare.

Lektioner med främst läs- och skriftuppgifter utan reflektionstillfälle fungerar mindre bra för att utveckla elevernas förmåga att upptäcka och ifrågasätta normer inom sex- och samlevnadsområdet. På en gymnasieskola beskriver en elev detta så här *”I biologi hade vi diskussioner om tjejer och killar. Det tycker jag var bra för att man lär sig mest av varandra. Svårt att få från en textbok.”* Samtidigt finns det flera exempel där undervisningen tog upp normer utan att eleverna fick möjlighet att samtala kring detta. På en gymnasieskola berättar elever om en lektion där de fick lära sig om HBTQ-termer genom att läsa i ett häfte, men att *”allt dumpades direkt”* när läraren sade att det inte kommer med på provet. På en grundskola berättar elever att de under en biologilektion *”inför provet fick [se] [HBTQ]orden, det var bara att plugga in det som glosor.”* På en annan grundskola berättar eleverna att de har fått ett papper om HBTQ som de skulle läsa i svenska för att sedan svara skriftligt på frågor. Flera elever uppger att undervisningen inte tar upp normer och HBTQ i tillräckligt hög utsträckning. På en gymnasieskola berättar elever *”Mycket lär man sig utanför skolan i dagens samhälle när det kommer till sex och samlevnad och normer och så. Huvuddelen av det lär man sig inte i skolan.”* Eller så upplevs HBTQ-undervisningen som helt obefintlig som en grundskolelev uttrycker detta *”Tycker inte att det finns någon HBTQ-undervisning här. Vi lär oss mer utanför skolan än inne i skolan”*.

Även på de skolorna där eleverna får möjlighet att reflektera kring normer som rör sex och samlevnad saknas ofta ett normmedvetet förhållningssätt hos lärarna. På en grundskola berättar eleverna *”Vi har haft HBTQ-diskussion i vår klass men vid sex- och samlevnadsundervisningen har det bara handlat om flicka och pojke. Känns konstigt.”* På en gymnasieskola anger elever att de *”har fått motreaktioner på ordet hen. Några lärare har sagt öppet att de inte tänker använda ordet eller adressera tredje könet.”* På en del skolor framkommer det av elevintervjuer att diskussioner kring HBTQ, cis²⁴-personer, transpersoner etc. begränsas till temadagar/veckor, ofta i samband med en föreläsning av RFSU²⁵ eller RFSL²⁶, men att sådana diskussioner inte finns med i skolans vardag. På en grundskola berättar elever att de pratar om kön och HBTQ *”bara då, under de där dagarna som vi såg filmen och så”* och att lärarna annars *”talar som om att det är normalt att det är mamma, pappa, barn.”* Flera lärare berättar i intervju att de jämfört med eleverna halkar efter i kompetens när det gäller normer och HBTQ. De säger att *”elever ligger före de vuxna när det gäller att vara normkritiska”* och att *”eleverna hjälper oss. De får HBTQ naturligt via ungdomsmottagningen. Det blir en utmaning för jag tänker normativt, så att jag inte säger fel.”*

I intervjuer framkommer några exempel på lärarnas normmedvetna förhållningssätt i undervisningen. En del lärare strävar efter att använda ett inkluderande språkbruk. De berättar att *”Vi måste tänka på hur vi pratar så vi inte utgår ifrån att den vi pratar med är hetero till exempel.”* eller *”Jag försöker att inte ta för givet att eleverna har mamma och pappa. Jag säger alltid vårdnadshavare.”* Vidare finns det

²⁴ En cis-person är någon vars biologiska kön överensstämmer med deras juridiska, sociala och upplevda kön.

²⁵ Riksförbundet för sexuell upplysning

²⁶ Riksförbundet för homosexuellas, bisexuellas, transpersoners och queeras rättigheter

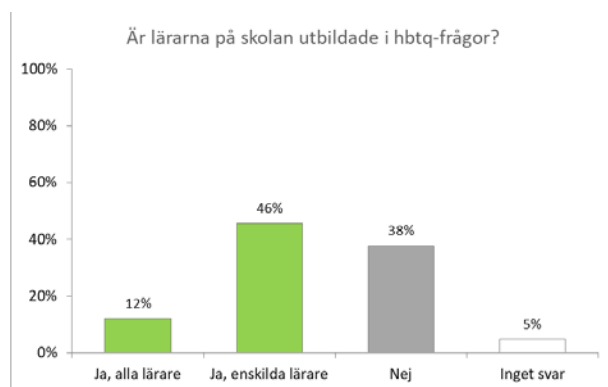
exempel på hur lärarna planerar undervisningen så att den blir inkluderande för alla elever, till exempel genom att välja bilder som speglar mångfalden. På en grundskola berättar elevhälsans personal att arbetslaget regelbundet diskuterar det inkluderande språkbruket *”för att uppmärksamma varandra så att man kan rätta varandra om man faller in i sina egna normer.”* I många skolor finns en medvetenhet hos lärarna, även om de också upplever att det kan vara en utmaning att applicera det normmedvetna förhållningssättet på undervisningen i praktiken.

Hinder för en sex- och samlevnadsundervisning som låter eleverna reflektera kring normer

När eleverna upplever att de inte kan fördjupa sina kunskaper kring normer och när lärarnas HBTQ-kompetens upplevs som låg, riskerar sex- och samlevnadsundervisningen att stanna på en ytlig nivå och i värsta fall att tappa elevernas intresset. Normer och HBTQ är, tillsammans med sex och samlevnad som generellt kunskapsområde, de områden som lärarna i intervju uppger oftast att de behöver kompetensutveckling i.

På en gymnasieskola reflekterar eleverna kring hur de upplever undervisningen om HBTQ i relation till lärarnas kompetens. En elev berättar att *”När man pratar om HBTQ känner jag att lärarna inte kan tillräckligt mycket. Har man dålig kunskap om ett visst ämne så bör man inte prata om det och det är kanske så lärarna gör här.”* En annan elev fyller på *”jag tror att lärarna brister också i en personlig kunskap, kanske deras generation?”* Det blir också tydligt att det varierar inom skolorna i vilken utsträckning lärarna upplevs som kompetenta kring HBTQ-frågor. Exempelvis svarar en elev på en gymnasieskola på frågan om lärarna har kunskap om HBTQ *”Nej bara kurator, kanske naturkunskapsläraren också. Religionsläraren har som mål att vi ska bli så fördomsfria som möjligt”.*

Utbildning är ett sätt att öka kompetensen hos lärare inom HBTQ-området. Resultaten från rektorsenkäten visar att på nära hälften av skolorna (46 %) finns det enskilda lärare som är utbildade i HBTQ-frågor (Figur 4). På knappt fyra av tio skolor saknas dock lärare som är utbildade i detta.

Figur 4. HBTQ-utbildning hos lärarpersonalen

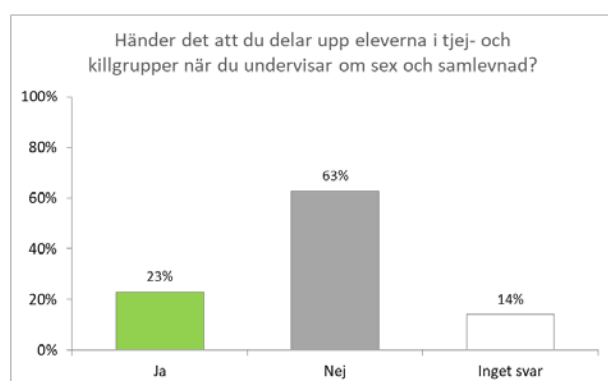
Förutom rena faktakunskaper, i synnerhet när det gäller normer och HBTQ, behöver lärarna ha samtalskompetens för att kunna stödja eleverna i att fördjupa sina diskussioner, till exempel genom att ställa de kritiska frågorna som eleverna kanske inte alltid ställer. En lärare på en gymnasieskola säger *”Jag svarar på alla frågor hej vilt. De får diskutera. Till sist en reflekterande text efteråt. Hur har jag tänkt?”* På en gymnasiesärskola säger lärarna att det är viktigt med språket när man pratar om normer och HBTQ. Samtidigt framkommer det av intervjuer att det finns utmaningar för att samtala om normer. På en gymnasieskola berättar en lärare *”att prata mansnormen är svårare att närma sig med killarna. Killarna är inte alltid med i diskussioner om jämställdhet, tjejerna är väldigt drivande. [...] Kommer vi in på manlighet eller män som avviker från normen, så är killarna inte vana att resonera om sådana frågor.”* Även eleverna kan vittna om lärarnas svårighet att hantera sådana diskussioner i klass-

rummet. På en gymnasieskola berättar några elever att i undervisningen framkom *”jättekonstiga normer och tankar hos några killar”*, men att lärarna *”bara kollar och lyssnar, de gjorde ingenting.”* En lärare på en grundskola tycker att *”när det gäller sex och samlevnad gäller det att vara en trygg ledare, en trygg vuxen. Och där finns det kollegor som nog skulle kunna behöva mer av det.”*

Könsuppdelning som arbetssätt i sex- och samlevnadsundervisningen

Granskningen har också undersökt i vilken utsträckning det förekommer att eleverna blir uppdelade efter kön i sex- och samlevnadsundervisningen och hur sådana tillfällen motiveras. Att lärarna har ett genomtänkt och normmedvetet förhållningssätt vad gäller kön är en viktig aspekt av delaktighet och likvärdighet i sex- och samlevnadsundervisningen.

Enkätstudien visar att 63 % av lärare inte delar upp eleverna efter kön när de undervisar om sex och samlevnad (Figur 5). Vid skolbesöken framkommer det av intervjuer att elever på 15 av 28 besökta skolor vid något tillfälle har blivit uppdelade efter kön när de fick undervisning om sex och samlevnad, i synnerhet när det gäller sexualupplysning.

Figur 5. Förekomsten av könsuppdelad sex- och samlevnadsundervisning

Det framkommer av intervjuer på grundskolor att eleverna oftast blir uppdelade i tjej- och killgrupper på förekommen anledning, till exempel när eleverna ska till ungdomsmottagningen som i de flesta fall bedriver en könsuppdelad undervisning eller när en flicka har fått mens och där då samtliga flickor ska få mensrelaterade kunskaper. På en grundskola berättar en lärare att det är *”viktigt för flickor att få veta om mens och pojkar om erektion”*. De flesta lärare betonar att pojkarna också får information om mens vid ett senare tillfälle. Det framkommer vidare av intervjuer att uppdelningen i tjej- och killgrupper sker på både personalens och elevernas initiativ, särskilt tjejernas, för att eleverna ska känna sig trygga och ställa frågor som kan kännas pinsamt inför det andra könet. På en grundsärskola berättar en lärare att hen har tjej- och killgrupper för att prata om mens och ofrivillig utlösning men att diskussionen därefter också tas i helgrupp. Det framkommer också av intervjuer att könshomogena klasser är ett skäl till att lärare i grundsärskolan ofta inte delar upp elever efter kön *”Har i år bara killar i gruppen”* eller *”Nej, det är en sådan liten grupp”*.

På gymnasieskolor är tjej- och killgrupper inte lika vanligt förekommande som på grundskolor. Det finns några gymnasieskolor där lärare unisont anger att de aldrig delar upp elever efter kön i sex- och samlevnadsundervisning eftersom lärarna menar att en sådan uppdelning riskerar att exkludera vissa elever. Sedan finns det gymnasieskolor där det varierar inom skolan om det sker en könsuppdelad sex- och samlevnadsundervisning. På en gymnasieskola berättar elever på de nationella programmen om olika erfarenheter *”De delade oss i tjej- och killgrupper”* (elev 1), *”Oss delade de inte”* (elev 2), *”Vi delades i mindre grupper med både tjejer och killar.”* (elev 3). På samma skola berättar en lärare *”Om vi ska möjliggöra för tjejerna att överhuvudtaget komma till tals när de är så få så behöver vi dela upp dem. Och för att tjejerna ska få information om könsstympning. Och begreppet relation det vet vissa inte vad*

*det är, de vet 'gift eller inte gift'" och elever bekräftar denna bild "Till exempel om det är om könsorgan så är det jobbigt då kan det vara bra att dela upp i första steget och sen blanda. Vissa elever kommer inte annars om det är blandad grupp när man pratar om det." På en annan gymnasieskola uppger en lärare att det inte finns en systematisk uppdelning efter kön i sex- och samlevnadsundervisning, men att det hade behövts en gång för en grupp pojkar med utländsk bakgrund när *det var mycket med kroppen och det motsatta könet just då*. Dessa exempel tyder på att lärare kan känna sig osäkra hur de ska förhålla sig till att elever vuxit upp med mer traditionella och patriarkala strukturer och normer kring sexualitet och relationer att det är något som lärarna behöver få stöd och vägledning i.*

Men det finns också personal som uttrycker att de har gått ifrån tjej- och pojkgupper "eftersom eleverna vill veta samma saker" eller "för det här med identitet, man kanske inte är helt klar över sin identitet". Det finns en del grundskoleelever som berättar att "lektionen var bra men det kom aldrig fram att vi inte ville dela upp oss", att "det är onödigt att dela upp i kill- och tjejgrupper" och att "för någon som känner sig som varken tjej eller kille då är det liksom vad ska man göra då?" Vissa lärare menar att könsuppdelning innebär att eleverna inte får en likvärdig undervisning "pojkar måste ju också veta vad mens är" eller som ifrågasätter sina invanda arbetsätt utifrån ett normmedvetet perspektiv "När vi arbetar med sex och samlevnad då hade vi tjej- och killgrupper. Undra om det var bra? När man tänker normkritik."

Skolinspektionen anser att könsuppdelning i sex- och samlevnadsundervisningen kan leda till att elever inte får en likvärdig sex- och samlevnadsundervisning om innehållet i undervisningen skiljer sig mellan grupperna, till exempel om tjejer lär sig om menstruation och killar lär sig om erektion. En könsuppdelning kan också leda till att pojkar och flickor inte möter de erfarenheter och åsikter om sex- och samlevnadsfrågor som finns hos det motsatta könet. Vidare kan det påverka elevernas uppfattning av vad som är manligt och kvinnligt. Slutligen riskerar en uppdelning av elever i tjejer och killar att exkludera elever vars könsidentitet inte faller i någon av dessa två grupper. Intervjuer med både lärare och elever tyder på att det kan finnas rimliga skäl att någon gång dela upp elever efter kön, till exempel när elever själva uttrycker att de känner sig tryggare att prata om frågor som kan upplevas som känsliga. Skolinspektionen anser att en könsuppdelning i sex- och samlevnadsundervisningen kan ske men att den bör begränsas till enstaka tillfällen där uppdelningen fyller ett specifikt syfte, där lärarna säkerställer att undervisningens innehåll inte skiljer sig mellan grupperna och där eleverna involveras i sådana beslut kring gruppindelning.

Hur skolan arbetar med HBTQ på skolnivå

Att skolan arbetar främjande och förebyggande med HBTQ-frågor är viktigt så att alla elever får kunskaper i detta område och att alla elever oavsett kön, könsidentitet, sexuell läggning etc. känner sig inkluderade på skolan. För att säkerställa detta behöver sex- och samlevnadsundervisning både ta upp frågor som rör HBTQ och bedrivs med ett normmedvetet förhållningssätt där det inkluderande språket i undervisningssammanhanget är centralt för att inkluderingen sker. Utöver den ämnesintegrerade undervisningen om HBTQ-frågor finns exempel i intervjuerna där skolan har lyft HBTQ-perspektivet genom att uppmärksamma Pride-veckan, bjuda in föreläsare från RFSL, frångå binära svarsalternativ kring elevers kön i elevenkäter och diskutera införande av könsneutrala omklädningsrum. Flera av dessa exempel är dock punktinsatser för att inkludera elever som inte följer normen. Däremot visar granskningen att bara ett fåtal av de besökta skolorna arbetar med HBTQ-frågor på ett främjande och förebyggande sätt där undervisningen om sex och samlevnad, i synnerhet kring HBTQ, används för att skapa ett klimat på skolan som inkluderar alla elever redan från början. I stället sätts arbetet kring HBTQ-frågor ofta igång först när frågan blir uppenbart aktuell, som när en elev kommer ut som HBTQ-person. En rektor på en gymnasieskola berättar exempelvis att skolan de senaste åren inte har arbetat med sex och samlevnad på ett medvetet sätt "Senast var nog när vi hade en transelev på skolan." Likaså menar en lärare på en gymnasiesärskola att man inte pratar mycket om normer och HBTQ på skolan just nu, "men för ett par år sedan dagligen då vi hade en tjej som [bytte kön]."

Det finns lärare som tycker att skolans arbete med HBTQ-området inte ska begränsas till lärarnas undervisning, utan att detta måste lyftas på skolnivå. Exempelvis formulerar en gymnasielärare detta såhär *”Det har ju aldrig pratats så mycket om HBTQ-frågor som nu och där tycker jag att skolan ligger efter faktiskt. Vi borde haka på snabbare än vad vi gör. Vi behöver mer kompetens. Det måste upp en nivå, det är det jag tycker. Det enskilda ämnet kan aldrig göra det själv. Det krävs så mycket tid för att göra det ordentligt, så att det inte bara blir ett litet tema. Det måste bli mer än det. Skolan behöver satsa mer på det.”*

I många elevintervjuer beskriver eleverna klimatet på sin skola som öppet och menar att det skulle gå att bryta mot normen. Samtidigt är det inte ovanligt att elever säger *”Det [HBTQ] kan nog finnas, men det fanns inte i vår grupp”*. Detta kan tyckas paradoxalt och en del elever säger att deras beskrivningar är motsägelsefulla. Vidare framkommer av intervjuer att skolmiljön ibland kan upplevas som normativ. På en grundskola kommer elever tillbaka efter intervjun och visar upp en tidning som brukar ligga i skolsköterskans väntrum, en *”girl it”* tidning. *”Det här är vad vi får att läsa när vi väntar. Apropå normer, allt är rosa och lila och tjejer förväntas ha klänning, bli kär i killar och ha en bff [best friends forever]. Och det ligger hästtidningar också, där är bara tjejer med.”*

Sex- och samlevnadsundervisningens styrning

Förekomsten av en sex- och samlevnadsundervisning som genomförs ämnesintegrerad, är återkommande, präglas av elevernas delaktighet och där eleverna har möjlighet att reflektera kring normer, är i mångt och mycket avhängigt de enskilda lärarnas förmåga att bedriva en sådan undervisning. Tidigare granskningar har visat att rektors styrning är avgörande för att sex- och samlevnadsundervisning är av god kvalitet och når alla elever. De följande avsnitten redovisar granskningens resultat kring förekomsten och utformning av skolornas systematiska utvecklingsarbete kring sex och samlevnad, personalens kompetens för att undervisa om sex och samlevnad, förutsättningar för samverkan mellan lärare angående sex och samlevnad och elevhälsans medverkan i detta arbete.

De flesta skolorna saknar ett systematiskt utvecklingsarbete kring sex och samlevnad

Skolor behöver bedriva ett aktivt och systematiskt utvecklingsarbete avseende sex och samlevnad med tydliga mål, samsyn kring uppdraget, tydliga roller kring vem som gör vad, uppföljning, utvärdering och utvecklingsåtgärder. Systematik i arbetet med sex och samlevnad behövs för att undervisningen ska vara likvärdig inom skolan. Det bidrar också till att upprätthålla kvaliteten i undervisningen även om eldsjälarna eller andra viktiga aktörer på skolan byts ut. I grundskolan och grundsärskolan har rektorn ansvar för att skolans resultat följs upp och utvärderas i förhållande till de nationella målen och kunskapskraven.²⁷ I gymnasieskolan och gymnasiesärskolan har rektorn ansvar för att planera, följa upp, utvärdera och utveckla utbildningen i förhållande till de nationella målen.²⁸

I intervjuerna med lärare och rektorer ingick frågor kring mål för arbetet med sex- och samlevnadsundervisningen, uppföljning och utvärdering samt utveckling av undervisningen. Liknande frågor ställdes också i rektorsenkäten.

²⁷ Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet, 2.8 Rektorns ansvar; Förordning (SKOLF 2010:255) om läroplan för grundsärskolan, 2.8 Rektorns ansvar

²⁸ Läroplan för gymnasieskolan, 2.6. Rektorns ansvar; Läroplan för gymnasiesärskolan, 2.6. Rektorns ansvar

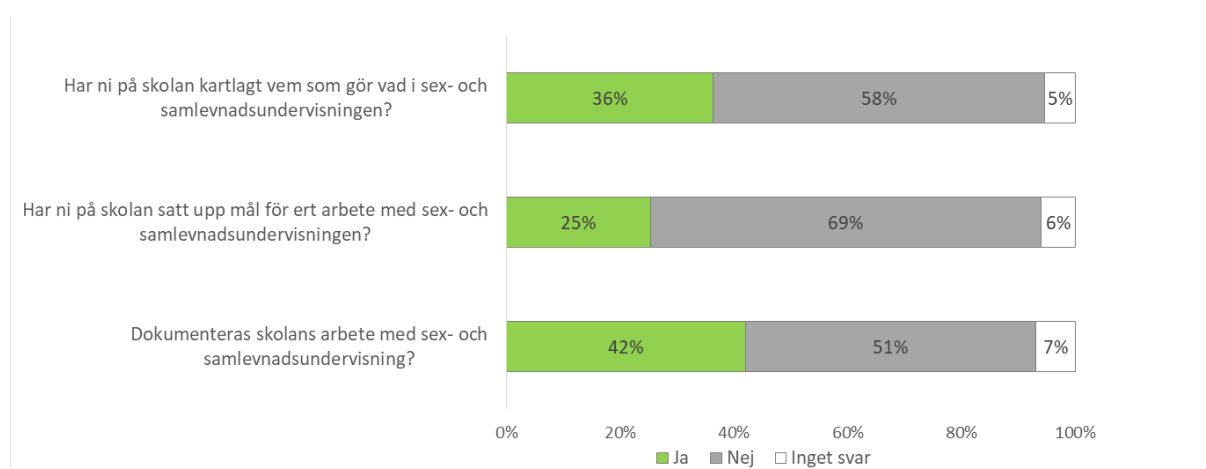
Viktigaste resultaten:

- På 19 av 28 besökta skolor sker ingen form av systematiskt utvecklingsarbete kring sex- och samlevnadsundervisningen.
- Enkätstudien visar att bara en av fyra skolor har mål för sitt arbete med sex- och samlevnadsundervisningen. En tredjedel av skolorna har kartlagt hur sex- och samlevnadsundervisningen bedrivs på skolan. Sex av tio rektorer pratar inte med lärarna om deras medverkan i denna undervisning.

Bland de skolor som besökts i denna granskning saknade majoriteten (19 av 28) ett systematiskt arbete kring sex- och samlevnadsundervisningen. De flesta skolorna (18 av 28) saknade uttalade mål för arbetet med sex- och samlevnadsundervisningen, i stället kopplas målen oftast till läroplanens skrivningar. En rektor på en grundskola beskriver sin skolas mål *"Inte mer än Lgr 11, på kursplanenivå. Lika-behandlingsplan. Men det är mer övergripande."* Det finns dock flera lärare som uttrycker missnöje med att det inte finns specifika mål för detta arbete och de *"önskar kanske att vi på [skolans namn] kunde ha något mer samlat, att det här arbetar vi för."* Majoriteten av skolorna har heller ingen koordinerad planering för sex- och samlevnadsundervisning. På en grundskola berättar rektorn *"Sen har de [lärarna] ämnesplaneringar, just matte och svenska, en röd tråd från f-9 så progression där, men inte i sex och samlevnad."* Intervjuerna visar också att det sällan förs samtal i personalgruppen kring mål eller planering för sex- och samlevnadsundervisningen. De flesta skolorna följer inte upp och utvärderar sitt arbete med sex- och samlevnadsundervisningen. En rektor på en grundskola sammanfattar *"Aldrig pratat om sex- och samlevnad som rektor och heller inte haft någon plan att göra det"*.

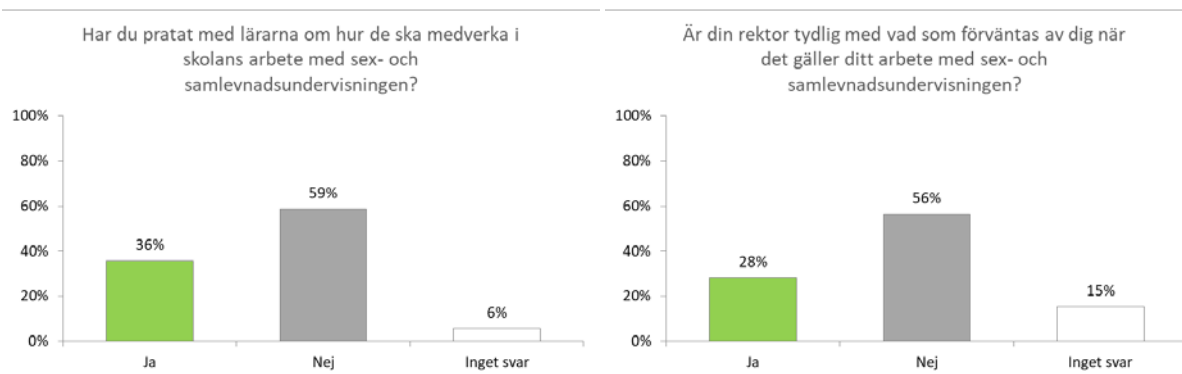
På ett fåtal skolor förekommer en viss systematik kring planering, uppföljning eller utveckling av undervisningen. Det kan handla om att skolan har kartlagt sitt arbete med sex och samlevnad, att det finns några slags mål som kan kopplas till sex- och samlevnadsområdet, att undervisningen följs upp och utvärderas på något sätt och att denna utvärdering i bästa fall leder till utveckling av undervisningen.

Resultat från rektorsenkäten bekräftar bilden att de flesta skolorna inte utvecklar sitt arbete med sex- och samlevnadsundervisningen på ett systematiskt sätt (Figur 6). På endast en av tre skolor (36 %) har det kartlagts vem som gör vad i sex- och samlevnadsundervisningen och på bara en av fyra skolor (25 %) finns det mål för arbetet med sex- och samlevnadsundervisningen. En högre andel skolor (42 %) dokumenterar sitt arbete med sex och samlevnad.

Figur 6. Skolornas systematiska utveckling av sex- och samlevnadsundervisning

Vidare visar rektorsenkäten att majoriteten av rektorerna (59 %) inte pratar med lärarna om hur de ska medverka i skolans arbete med sex- och samlevnadsundervisningen, en bild som också framkommer av lärarenkäten där nästan lika många respondenter (56 %) anger att rektorn inte är tydlig med vad som förväntas av dem som lärare när det gäller sex- och samlevnadsundervisningen (Figur 7).

Figur 7. Rektors (vänster) och lärarnas (höger) uppfattning om tydligheten i uppdrag med sex- och samlevnadsundervisningen

Det finns dock några exempel från verksamhetsbesöken där skolorna bedriver en systematisk utveckling av sex- och samlevnadsundervisningen. På en gymnasiesärskola har samtlig skolpersonal varit på utbildning om sex- och samlevnadsundervisning för särskoleelever. Därefter har programansvarig i samarbete med lärarna tagit fram en arbetsplan med uttalade mål för arbetet med sex och samlevnad, i detta fall att sex och samlevnad ska få en tydligare plats i undervisningen, och som innehåller utförliga beskrivningar av hur detta kunskapsområde ska undervisas enligt läroplanens centrala innehåll och Skolverkets stödmaterial för sex- och samlevnadsundervisning. Lärarna berättar att de har utvärderat sex- och samlevnadslektionerna och utifrån resultaten anpassat upplägget för att bättre balansera mellan enskild undervisning och gruppundervisning.

Ett annat exempel på en systematisk utveckling av sex- och samlevnadsundervisningen kommer från en grundskola där, även om det inte finns några uttalade mål, denna undervisning löper som en röd tråd från förskoleklass till årskurs 9. I intervju berättar rektorn att vid planering inför nytt läsår görs ett årshjul för arbetet som ska göras i olika ämnen och att sex och samlevnad är med i denna planering. Enligt lärarna utvärderas detta årshjul i slutet av vårterminen och resultat av utvärderingen ligger till grund för nästa läsårs arbete.

Kopplingen mellan sex och samlevnad och skolans värdegrundsarbete

Även om några ämnen bär ett större ansvar för sex- och samlevnadsundervisningen är sex och samlevnad i sin breda definition en del av skolans värdegrundsarbete och därför alla lärare berörda.²⁹ Skolverket lyfter i sitt stödmaterial för sex- och samlevnadsundervisning³⁰ vid flera ställen vikten att frågor

²⁹ Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet, 2.1 Normer och värden; Läroplan för grundsärskolan, 2.1 Normer och värden; Läroplan för gymnasieskolan, 2.2 Normer och värden; Läroplan för gymnasiesärskolan, 2.2 Normer och värden

³⁰ Skolverket (2014). *Sex- och samlevnadsundervisning i grundskolans tidigare år: jämställdhet, sexualitet och relationer i ämnesundervisningen: årskurserna 1-6*. Skolverket (2013). *Sex- och samlevnadsundervisning i grundskolans senare år: jämställdhet, sexualitet och relationer i ämnesundervisningen: årskurserna 7-9*. Skolverket (2013). *Sex- och samlevnadsundervisning i gymnasieskolan: sexualitet, relationer och jämställdhet i de gymnasiegemensamma ämnena*. Skolverket (2014). *Sex- och samlevnadsundervisning i sarskolan: jämställdhet, sexualitet och relationer i grundsärskolan och grundsärskolan inriktning träningskola, samt gymnasiesärskolans nationella och individuella program*.

som rör sexualitet, relationer, könsmönster, normer och jämställdhet kopplas till skolans arbete med värdegrunden.

Denna granskning visar att det finns få skolor där man på skolnivå integrerar sex och samlevnad i arbetet med värdegrund och likabehandling. Individuella exempel på lärares kopplingar mellan sex och samlevnad och värdegrund har framkommit. En lärare på en gymnasieskola uttrycker att *"De [elever] ska bli goda samhällsmedborgare. Det finns många krav på eleverna, många gånger kanske kraven hemifrån inte är förenliga med svensk lagstiftning."* På en grundskola svarar en lärare på frågan hur hon arbetar med sex och samlevnad att *"många av punkterna faller in under likabehandlingsplanen"* och en annan lärare kopplar sex och samlevnad till värdegrundsuppdraget så här *"Det går inte att göra en dag, man måste integrera detta. Mer ett outtalat uppdrag som går in i allt."* Även i elevintervjuerna kan enstaka elever berättar hur diskussioner om normer bidrar till ett bättre klimat i klassrummet *"Det är väl bra att få diskutera med klassen om det. Det är så mycket normer. Sätter man sig ner och pratar om det får man en bättre gemenskap i klassen så på det sättet har det varit bra."*

Förutom dessa individuella exempel finns bara tre skolor där samtlig intervjuad personal spontant gör kopplingen mellan sex och samlevnad och skolans arbete med likabehandling och värdegrund. På en grundskola berättar rektor, lärare och elevhälsans personal att kunskapsområdet sex och samlevnad ingår som en del i skolans övergripande värdegrundsarbete som benämns *'[skolan]andan'*. Arbetet med andan har växt fram under många år, är väl förankrat på skolan och genomsyrar undervisningen i stort, enligt lärarna. I andan ryms bland annat nyckelorden trygghet, relationer, jämställdhet, olikhet och tolerans och dessa tas återkommande upp av lärare och elever i undervisningen. Intervju med rektorn visar på vikten att arbetet med andan hålls igång av skolledningen även vid personalbyte. På en gymnasieskola relaterar både lärare, elevhälsa och rektor i intervju till skolans arbete med likabehandling och värdegrund i frågor om sex och samlevnad. Lärare berättar att skolan arbetar med *"etiska frågor, värdegrund, mänskliga rättigheter. Det är syftet att fostra dem [elever] i detta, skaffa insyn i hur vi tänker i frågor. Låta värderingar brytas mot andras och se på frågor ur olika aspekter."*

Granskningen visar att det kan finnas tillfällen då lärare upplever utmaningar med sex- och samlevnadsundervisningen och i likabehandlings- och värdegrundsarbete i stort, för elever vars kulturella eller religiösa uppfattningar avviker från majoritetssamhällets värderingar. Exempelvis berättar en lärare på en grundskola: *"Vi har en ny elev från [land], när vi pratar om religionens syn på homosexualitet så kan han säga 'det är fel'"* eller så berättar en annan lärare: *"Vår verklighet och deras verklighet i familjen krockar. Vi har barn där föräldrarna säger du får inte sitta bredvid, leka med eller vara med en pojke."* Undervisning i sex och samlevnad för nyanlända elever är ett område som lärarna tar upp i intervjuerna. Exempelvis berättar lärare på en gymnasieskola att de nyanlända eleverna har mycket att hämta in när det gäller *"jämställdhet, lagar, hur man betar sig, språkbruket"* och att lärarna ansvarar för att eleverna får möjlighet till detta.

På en del skolor försöker lärarna aktivt koppla sex och samlevnad till skolans värdegrundsuppdrag när de stöter på utmaningar i sex- och samlevnadsundervisningen för elever som kommer ifrån eller lever i kulturella eller religiösa sammanhang där värdegrunden skiljer sig från skolans. Exempelvis berättar en lärare på en grundsärskola *"Förra året hade vi en elev från annan kultur, hen hade jättesvårt att titta på bilderna på homosexuella. Då fick vi visa att i det här landet är det ok. Och att det ser olika ut i olika länder, det finns överallt men kan vara förbjudet."* Några lärare berättar att det är en utmaning att inte upplevas som moraliserande i samtal med elever. På en grundskola uttrycker en lärare det så här *"Det vi försöker idag men inte alltid lyckas, är att inte vara moraliserande, men det är ju ändå så att vi är politiskt korrekta."* Det finns alltså ett spänningsfält i undervisning om sex och samlevnad där lärarna

behöver ha kompetens för att navigera och handleda diskussioner kring kontroversiella frågor så att samtalen präglas både av åsiktsfrihet och värdegrunden.³¹

Det finns några exempel där lärarna eller eleverna anger i intervjuerna att de har arbetat med hedersrelaterade frågor i sex- och samlevnadsundervisningen. På en gymnasieskola berättar rektorn att de har anpassat skolans 'sex- och samlevnadspaket' för att inkludera undervisning om hedersproblematik. På fyra av de besökta skolorna har delar av personalen särskild kompetens inom kulturskillnader och heder, hedersrelaterat våld eller hedersrelaterat förtryck. Många lärare uppger i intervjuer att de känner sig osäkra på hur de ska hantera frågor som rör heder i sex- och samlevnadsundervisningen. På vissa skolor tar lärarna hjälp av elevhälsan kring hedersproblematik. Till exempel berättar en kurator på en gymnasieskola *"En lärare som tar upp frågor kring heder och våld i nära relationer har bett mig om råd."* En rektor på en grundskola menar att läroplanen är föråldrad då den inte tar upp mångkulturalitet och hedersrelaterat våld. Enligt rektorn är dessa frågor centrala punkter på skolan och berättar att *"det finns barn som inte får prata om sådana här saker [sex och samlevnad], som inte får vara med [för sina föräldrar]. Då är det vårt uppdrag att tydliggöra att de ska och har rätt till det. Det gör vi alltid."*

Heder behöver inte nödvändigtvis bara bli ett laddat tema för elever som lever i en hederskultur. En lärare på en grundskola berättar *"Det kan vara jobbigt inom religion, exempelvis kring hederskultur och hedersvåld, det kan bli väldigt laddat. Det har varit mycket i nyheter och media. Det kan vara väldigt svårt med vissa elever som säger att det är för att de är muslimer, och det kan vara en utmaning att bena ut att det både är kultur och individer."*

På de flesta skolorna följer rektorn inte upp lärarnas kompetens eller erbjuder kompetensutveckling inom sex och samlevnad

Det är viktigt att rektorn regelbundet följer upp att personalen har den kompetens som krävs för att undervisa om sex och samlevnad och vid behov erbjuder relevant kompetensutveckling. Enligt läroplanerna har rektorn ett särskilt ansvar för att lärare och annan personal får möjligheter till den kompetensutveckling som krävs för att de professionellt ska kunna utföra sina uppgifter.³²

I intervjuerna med lärare och rektorer ingick bland annat frågor kring rektors uppföljning av lärarnas kompetens för att undervisa om sex och samlevnad, lärarnas upplevda behov av kompetensutveckling samt exempel på faktiskt genomförda kompetensutvecklingsinsatser i detta område. Både rektor- och lärarenkäten innehöll frågor kring kompetensuppföljning och kompetensutveckling.

Viktigaste resultaten:

- På 18 av 28 besökta skolor följer rektorn inte upp lärarnas kompetens för att undervisa om sex och samlevnad.
- Enkätstudien visar att tre av fyra rektorer inte följer upp lärarnas kompetens för att undervisa om sex och samlevnad. Endast nio procent av lärare anger att de, under det senaste året har fått kompetensutveckling för att undervisa om sex och samlevnad.

³¹ Det finns stödmaterial för lärare och skollära i undervisning om kontroversiella frågor, till exempel Skolverket (2016). *Undervisa om kontroversiella frågor*. https://www.skolverket.se/skolutveckling/vardegrund/utveckla-undervisningen/undervisa-om-kontroversiella-fragor-1.257318?utm_campaign=unspecified&utm_content=unspecified&utm_medium=email&utm_source=Skolverkets%20nyhetsbrev (hämtad 1 februari 2018)

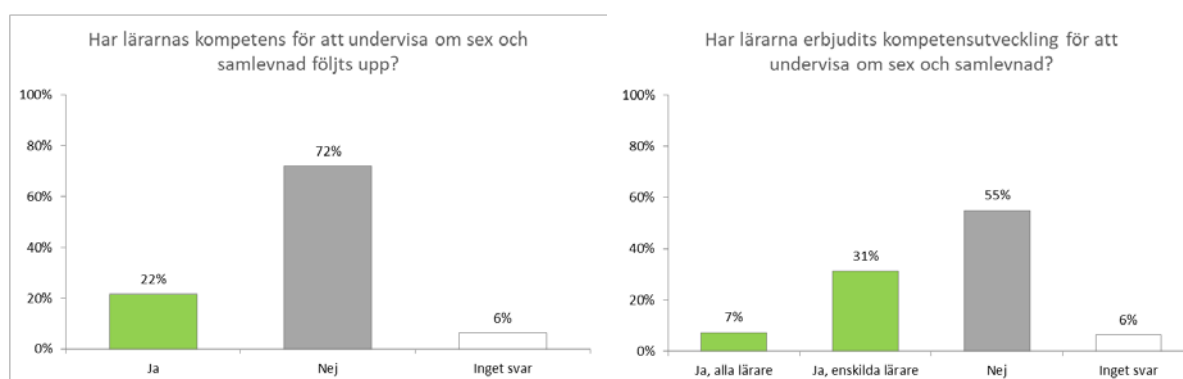
³² Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet, 2.8 Rektorns ansvar; Läroplan för grundsärskolan, 2.8 Rektorns ansvar; Läroplan för gymnasieskolan, 2.6. Rektorns ansvar; Läroplan för gymnasiesärskolan, 2.6. Rektorns ansvar

I den närmare granskningen av 28 skolor har det framgått att på 18 dessa skolor följer rektor inte systematiskt upp att lärarna har kompetens för att undervisa om sex och samlevnad. Istället hänvisar rektorerna ofta till att det finns grundläggande kompetens hos personalen för att undervisa i sina respektive ämnen och därmed också om de delar som berör sex och samlevnadsområdet. På en grundskola resonerar en rektor så här *”Jag har bara legitimerade lärare som undervisar. Lärare som läst biologi har det i sin grundutbildning. Det finns ett naturvetenskapligt perspektiv, det är de utbildade till. SO-lärarna har ett annat perspektiv och jag tror de har det i sin utbildning också.”* Lärare känner ofta till att rektor kan ha denna utgångspunkt som denna gymnasielärare berättar *”De [rektorerna] förutsätter att man följer styrdokumentet.”*

I intervjuer med lärarna framkom det att det finns ett stort behov av kompetensutveckling inom sex- och samlevnadsområdet. Detta kan gälla både själva innehållet och metoderna för att undervisa i detta kunskapsområde. Exempelvis berättar lärare på en gymnasieskola att elever skickar varandra meddelanden på snapchat och laddar upp filmer på YouTube, något som lärarna uttrycker *”är svårt att veta hur vi ska möta eleverna i detta”* när lärarna själva inte använder denna teknologi. Lärare i granskningen efterfrågar kompetensutveckling i det mesta, från normer och HBTQ-frågor, sex och samlevnad som eget kunskapsområde, sex och samlevnad för nyanlända elever, till metoder för att hantera kontroversiella klassrumsdiskussioner med anknytning till sex och samlevnad. På en skola uttrycker en lärare *”Läroutbildningen gav inte tillräckligt. Läser mycket privat och känner mig hyfsat påläst. Det ligger på var och en att följa med vad som händer i samhället och i forskningen. Men man blir aldrig fullärd när det gäller relationer.”*

På ett fåtal av de besökta skolorna har rektorn en grundläggande överblick av den kompetens som finns hos personalen och de har fått möjlighet till kompetensutveckling inom sex och samlevnad. På en gymnasieskola till exempel följer rektorn upp personalens kompetens generellt och under det senaste året har en lokal organisation för HBTQ-frågor föreläst för all skolans personal. Dessutom har flera lärare gått på en vidareutbildning i mångfalds-, jämställdhets- och tillgänglighetsfrågor. Tillsammans med två av lärare med specifik kompetens inom sex- och samlevnadsfrågor har rektorn startat ett planeringsarbete för utökad antal temadagar ihop med elevhälsoteamet.

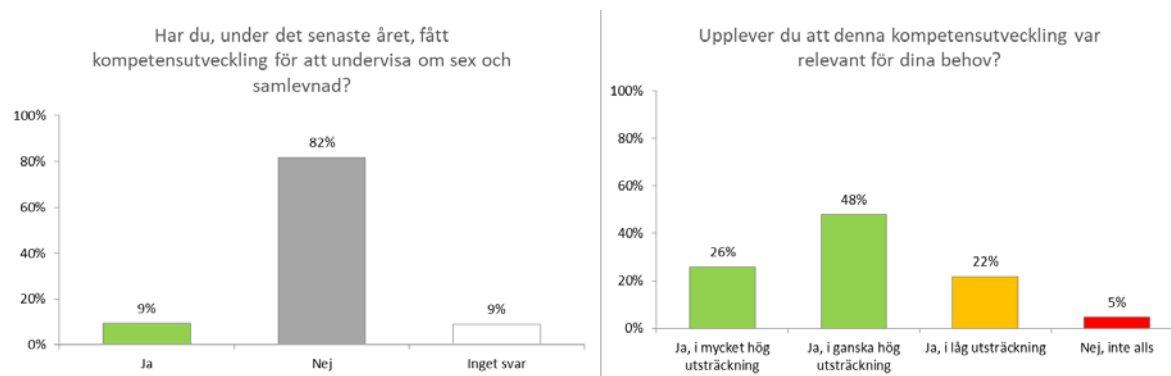
Enkätstudien bekräftar bilden från skolbesöken. Majoriteten av de rektorerna som besvarat rektorsenkäten anger att de inte har följt upp lärarnas kompetenser (72 %) eller erbjudit dem kompetensutveckling för att undervisa om sex och samlevnad (55 %) under senaste året (Figur 8).

Figur 8. Uppföljning av lärarnas kompetens och erbjudande av kompetensutveckling

En minoritet av de lärare som besvarat lärarenkäten (9 %) angav att de, under det senaste året, har fått kompetensutveckling inom sex och samlevnad (Figur 9). Av dessa upplevde de flesta att kompetensutvecklingen i hög (48 %) eller mycket hög (26 %) utsträckning var relevant för deras behov. Den stora majoriteten av lärarna (82 %) har dock inte fått någon kompetensutveckling relaterad till sex och

samlevnad under denna period.

Figur 9. Lärarnas kompetensutveckling

På hälften av skolorna samverkar lärarna inte kring sex- och samlevnadsundervisningen

Det är viktigt att det finns goda möjligheter till samverkan lärare emellan när det gäller planering och genomförande av sex- och samlevnadsundervisningen. Enligt läroplanerna ska lärare samverka med andra lärare i arbetet för att nå utbildningsmålen.³³ Det betyder att det måste finnas tid avsatt för att gemensamt planera och genomföra sex- och samlevnadsundervisning samt utbyta erfarenheter kring undervisningen. På gymnasieskolan och gymnasiesärskolan har rektorn, inom givna ramar, ett särskilt ansvar för att samverka mellan lärare i olika kurser (och ämnesområden på gymnasiesärskolan) kommer till stånd så att eleverna får ett sammanhang i sina studier.³⁴

I intervjuer med lärare och rektorer ingick frågor i vilken utsträckning det sker samverkan mellan lärarna kring sex- och samlevnadsundervisningen och hur samverkan gestaltas. Lärarenkäten innehöll frågor om lärarna arbetar ämnesövergripande när det gäller sex- och samlevnadsundervisningen och om de samtalar med andra lärare om erfarenheter med denna undervisning.

Viktigaste resultaten:

- På 15 av 28 besökta skolor samverkar lärare inte med varandra i planering och genomförande av sex- och samlevnadsundervisningen.
- Enkätstudien visar att fyra av tio lärare inte arbetar ämnesövergripande när det gäller sex och samlevnad. En fjärdedel av lärarna samtalar inte med andra lärare om erfarenheter med sex- och samlevnadsundervisningen.

På 15 av 28 besökta skolor sker inte någon planerad samverkan med andra lärare kring sex- och samlevnadsundervisning. Även om det på de flesta skolorna finns goda förutsättningar för samverkan kring undervisningsplanering generellt, till exempel i form av arbetslagsmöten, högstadiekonferenser etc., används tiden inte för samverkan kring just sex- och samlevnadsundervisning. Andra områden prioriteras. Exempelvis berättar en lärare på en grundskola "Om vi ville prata om detta så skulle vi göra det. [...] Men just nu arbetar vi med andra områden." På några skolor finns det organisatoriska hinder för

³³ Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet, 2.2 Kunskaper; Läroplan för grundsärskolan, 2.2 Kunskaper; Läroplan för gymnasieskolan, 2.1 Kunskaper; Läroplan för gymnasiesärskolan, 2.1. Kunskaper

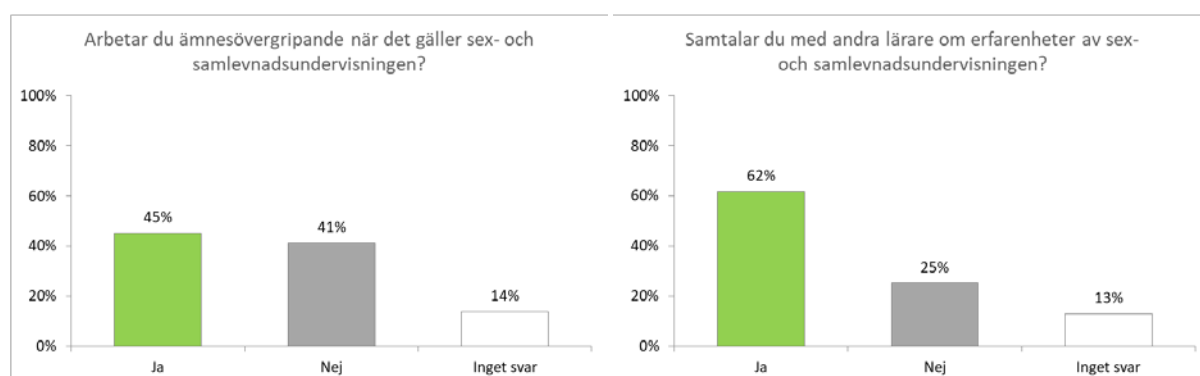
³⁴ Läroplan för gymnasieskolan, 2.6. Rektorns ansvar; Läroplan för gymnasiesärskolan, 2.6. Rektorns ansvar

samverkan, till exempel att inte all personal arbetar fullt ut för att kunna delta i arbete som sker över ämnesgränserna. Eller så ligger kurser där lärarna vill samarbeta ämnesövergripande i olika årskurser som denna naturkunskapslärare formulerar *”Har tänkt att samarbeta med religion, men naturkunskapen ligger i ettan.”*

På de skolor där samverkan mellan lärare förekommer, sker det i form av ett ämnesövergripande samarbete mellan två eller flera lärare under en avgränsad period undervisar om en och samma sex- och samlevnadsfråga. Exempelvis beskriver en lärare ett planerat samarbete mellan SO och engelska där eleverna ska få lära sig om kvinnorörelsen samtidigt som de arbetar med filmen *”Suffragette”*. På en gymnasieskola berättar en lärare som undervisar i religion och samhällsorienterande ämnen att hen har samarbetat med svenskläraren kring ett projekt om relationer och identitet. Det framkommer dock i intervjuerna att flera av sådana samarbeten sker på lärarnas eget initiativ och att samverkan upphör när personalen byts ut som en lärare på en annan gymnasieskola beskriver *”För flera år sedan planerade vi all undervisning på samhällsprogrammet tematiskt. Lärare försvann och därmed detta.”* Detta exempel visar att det finns en risk att fungerande samarbeten tar slut när organisatoriska förutsättningar för samverkan saknas. Undervisningen blir därmed känslig för störningar som lärarbyten.

Det finns få exempel där samverkan kring sex och samlevnad ger sig uttryck i större ämnesövergripande projekt. Ett exempel på ämnesövergripande arbeten inom sex och samlevnad kommer från en grundskola som arbetar tematiskt med sex- och samlevnadsundervisning i olika åldrar. I årskurs 4-5 sker det genom ett arbete som kallas *”Mitt livs novell”*, ett ämnesövergripande projekt som varar cirka sju veckor och som knyter an ämnena biologi, de samhällsorienterande ämnena och svenska. Medan eleverna lär sig om puberteten, kärlek och relationer i ämnet biologi arbetar eleverna i svenska och samhällsorienterande ämnen med normer och könsroller. Vidare skriver eleverna ett manus till en saga som innehåller ett visst dilemma, exempelvis en viss afrikansk region där mannen i en familj kan ha flera fruar men inte kvinnan. För att få ett historiskt perspektiv skulle eleverna även intervjua pensionärer om hur familjer kunde se ut förut och sedan skriva om detta för att reflektera kring hur det ser ut hemma.

Enkätstudien bekräftar bilden som framkom från skolbesöken. I lärarenkäten angav knappt hälften (45 %) att de arbetar ämnesövergripande när det gäller sex- och samlevnadsundervisningen, nästan lika många gör det dock inte (Figur 10). Andel lärare som anger att samtala med andra lärare om erfarenheter av sex- och samlevnadsundervisningen är lite högre (62 %) än för ämnesövergripande arbeten. Det framgår dock inte av svaren i vilken utsträckning detta erfarenhetsutbyte sker på ett planerat och systematiskt sätt.

Figur 10. Samverkan och erfarenhetsutbyte mellan lärare

På mer än hälften av de besökta skolorna samverkar lärarna inte med elevhälsan kring sex- och samlevnadsundervisningen

Elevhälsans personal kan medverka på flera sätt i skolans arbete med sex- och samlevnadsundervisningen. Enligt skollagens (2010:800) förarbeten ska elevhälsans personal medverka i "undervisningen om tobak, alkohol och andra droger och övrig livsstilsrelaterad ohälsa, jämställdhet samt sex- och samlevnadsundervisning m.m."³⁵ Elevhälsans medverkan kan handla om att förmedla kunskap om elevernas situation och därigenom bidra till den övergripande planeringen eller förbereda lärare på frågor som eleverna behöver få samtala om. Elevhälsan kan också vara en del av undervisningen både genom att finnas tillgängliga för elevernas behov av personliga möten och genom att hålla i vissa moment av undervisningen. Rektorn har, inom givna ramar, ett särskilt ansvar för att elevhälsans verksamhet utformas så att eleverna får det särskilda stöd och den hjälp de behöver.³⁶

I intervjuer med elevhälsan, lärare och rektorer ingick därför frågor i vilken utsträckning det sker samverkan mellan lärare och elevhälsan och hur denna samverkan den gestaltas. Både lärar- och rektorsenkät innehöll frågor kring hur elevhälsan används för planering och genomförande av sex- och samlevnadsundervisningen.

Viktigaste resultaten:

- På 16 av 28 besökta skolor samverkar lärare och elevhälsan inte på ett planerat sätt kring sex- och samlevnadsundervisningen.
- Enkätstudien visar att elevhälsans personal används på runt hälften av skolorna i planering och genomförande av sex- och samlevnadsundervisningen. På knappt hälften av skolorna används elevhälsan i lärarnas kompetensförsörjning när det gäller sex och samlevnad.

På nästan samtliga besökta skolor deltar elevhälsans personal i någon form när det gäller arbetet med sex och samlevnad. Elevhälsans medverkan kan gälla allt från elevhälsosamtal, kontakt till externa föreläsare, besök på ungdomsmottagningen, till själva undervisningen om sexualkunskap.

Om man bortser från elevhälsosamtalen är det bara 12 av 28 besökta skolor där lärare och elevhälso-personalen mer konkret samverkar kring planering och genomförande av sex- och samlevnadsundervisningen. På dessa skolor finns det ett upparbetat samarbete mellan lärare och elevhälsan och goda förutsättningar för denna samverkan. Det kan handla om att det finns tid avsatt för samplanering av undervisning eller där elevhälsans representanter ingår i lärarnas arbetslag. Det är också centralt att elevhälsans uppdrag för sex-och samlevnadsarbete är förankrat i personalgruppen. Exempelvis berättar kuratorn på en grundsärskola *"Rektorn vet att kuratorn är kontaktperson gentemot lärarna. Rektorn har markerat att det är viktigt."*

I många intervjuer uttrycker representanter från elevhälsan ett önskemål att i större utsträckning kunna vara delaktig i planering och genomförande av sex- och samlevnadsundervisningen, men att lärarna ofta inte efterfrågar deras stöd. På en gymnasiesärskola berättar elevhälsan att samverkan med lärarna är *"alldeles för liten"* och att de önskar *"att lärarna hade inkluderat oss mer [...] skulle önska mer influenser från lärarna, vad de vill ha av oss."* Att samverkan inte alltid sker särskilt koordinerat

³⁵ Den nya skollagen – för kunskap, valfrihet och trygghet. Regeringens proposition 2009/10:165, s. 276

³⁶ Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet, 2.8 Rektorns ansvar; Läroplan för grundsärskolan, 2.8 Rektorns ansvar; Läroplan för gymnasieskolan, 2.6. Rektorns ansvar; Läroplan för gymnasiesärskolan, 2.6. Rektorns ansvar

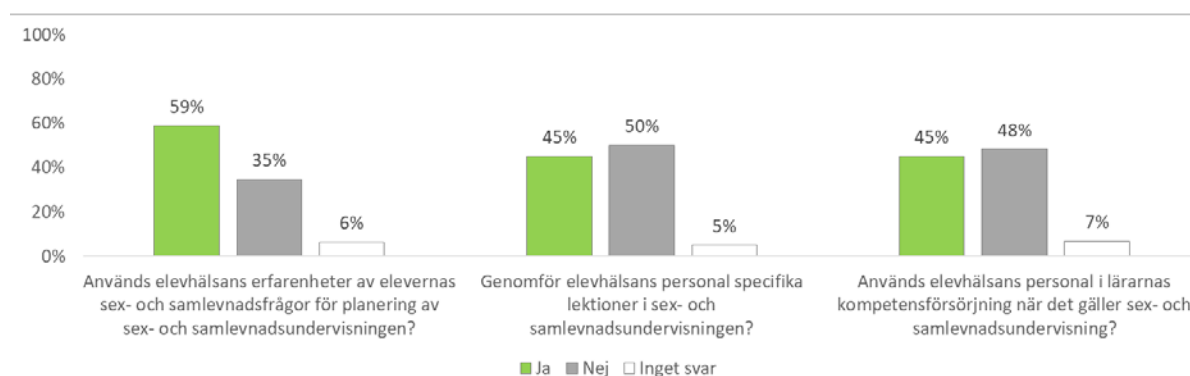
framförs också i intervju på en annan skola där skolsköterskan vid några tillfällen har pratat med eleverna under lektionstid om pubertet och känslor, men enligt lärarna var det inget samplanerat utan mer "ett tillfälle utan sammanhang".

Det framkommer av flera intervjuer med elevhälsan att det inte finns avsatt tid för att diskutera med lärarna annat än individuella elevärenden och att det behövs mer tid för "att prata mer om stämningen i klassen" som elevhälsan på en gymnasiesärskola berättar. Vidare framkom att elevhälsoperatorerna var nyanställda på flera av de granskade skolorna. På dessa skolor berättar både lärare och elevhälsan att samverkan sinsemellan inte har kommit igång än. Flera skolsköterskor angav att de har behövt prioritera andra uppgifter som har släpat efter såsom vaccinering och hälsokontroller.

Ett exempel på en etablerad samverkan mellan lärare och elevhälsans personal kring sex- och samlevnadsundervisningen kommer från en gymnasieskola. Där samverkar representanter för lärare, elevhälsans personal samt elevassistenter i skolans så kallade sex- och samlevnadsteam. Utöver lärarnas undervisning om sex och samlevnad i sina ämnen håller detta team i särskilda sex- och samlevnadslektioner. Personalen berättar att det finns ett kontinuerligt utbyte mellan elevhälsan och sex- och samlevnadsteamet kring planering och genomförande av sex- och samlevnadsundervisningen. Exempelvis får elevhälsans personal ofta frågor kring sexualitet och äktenskap, vilket lyfts in i teamets undervisning om sex och samlevnad.

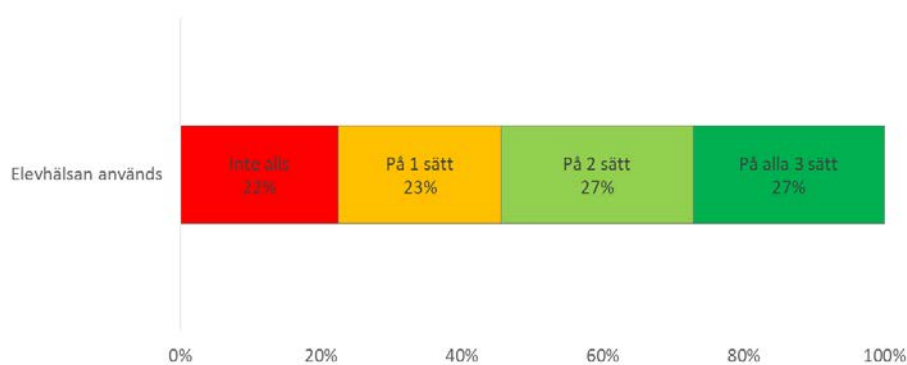
Ett annat exempel på planerad samverkan mellan lärare och elevhälsan kommer från en gymnasiesärskola. Där berättar både lärare och elevhälsorepresentanter i intervju om ett tajt samarbete kring enskilda elevärenden som har anknytning till sex- och samlevnadsfrågor. Utöver detta planerar och genomför elevhälsan tillsammans med lärarna skolans temaveckor inom sex- och samlevnadsområdet. Vidare deltar skolans studie- och yrkesvägledare på lektioner i samhällskunskap och förmedlar information till läraren om vad som har hänt elevgruppen på arbetsplatserna som berör sex- och samlevnadsområdet så att detta kan tas upp i undervisningen.

Enkätstudien bekräftar i stort bilden som framkom vid verksamhetsbesöken. Resultaten från rektorsenkäten visar att runt hälften av skolorna använder elevhälsans personal i någon form när det gäller sex- och samlevnadsundervisning (Figur 11). På knappt sex av tio skolor (59 %) används elevhälsans erfarenheter för planering av sex- och samlevnadsundervisningen och på nästan hälften av skolorna (45 %) genomför elevhälsan vissa sex- och samlevnadslektioner. På nära hälften av skolorna (45 %) bidrar elevhälsan till lärarnas kompetensförsörjning inom sex och samlevnad.

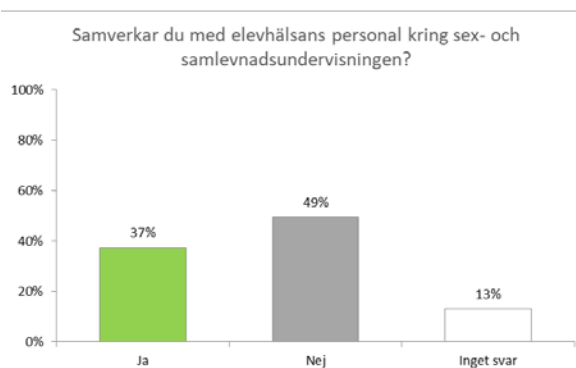
Figur 11. Elevhälsans olika uppdrag i sex- och samlevnadsundervisningen (rektorsenkät)

På en femtedel av skolorna (22 %) uppger rektorerna att elevhälsan inte har någon roll i sex- och samlevnadsundervisningen, det vill säga att den varken används i planering av undervisningen, genomförande av lektioner eller som stöd till lärarna (Figur 12). 27 procent av rektorerna anger att elevhälsans personal är aktiv på alla dessa tre områden på deras skola.

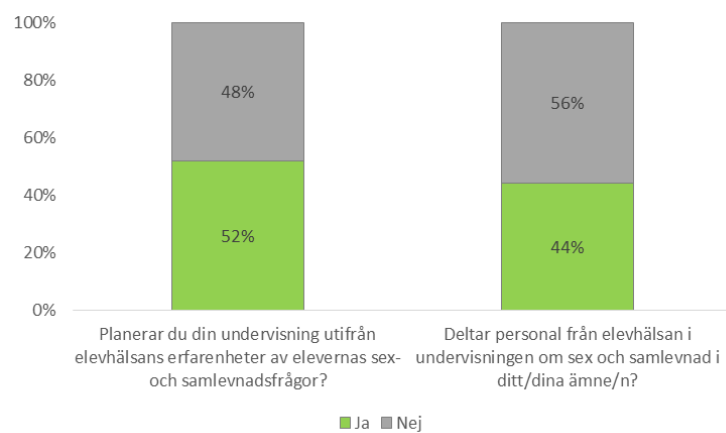

Figur 12. Elevehälsans roll i sex- och samlevnadsundervisningen (rektorsenkät). Sammanställning av svaren på de enskilda frågorna i figur 10.

Bland lärarna uppger nästan fyra av tio (37 %) i sina svar på lärarenkäten att de samverkar med elevehälsans personal kring sex- och samlevnadsundervisningen (Figur 13). Av de lärare som samverkar med elevehälsan anger något mer än hälften (52 %) att samverkan omfattar att de planerar sin undervisning utifrån elevehälsans erfarenheter av elevernas sex- och samlevnadsfrågor (Figur 14). Något mindre än hälften (44 %) att elevehälsopersonalen deltar i deras sex- och samlevnadsundervisning.

Figur 13. Andel lärare som samverkar med elevehälsans personal

Figur 14. Samverkansformer mellan lärare och elevehälsan

Observera att bara de lärarna som angav att de samverkar med elevehälsan kring sex och samlevnad fick följdfrågan kring hur de samverkar med varandra.

Skolinspektionens bedömningar

Sammanfattningsvis visar granskningen att sex och samlevnad integreras i ämnesundervisningen på många skolor. I vilken mån undervisningen kan anses ge en allsidig belysning av området varierar dock med lärarnas förståelse av sitt uppdrag för att undervisa om sex och samlevnad. Vidare visar granskningen att sex- undervisningen inte alltid sker återkommande under elevernas skolår eller föreläggs till senare år. Mot bakgrund av detta gör vi följande bedömningar:

- *Skolinspektionen bedömer att lärare behöver i större utsträckning integrera sex och samlevnad i sin ämnesundervisning. Detta innebär att lärarna behöver skapa sig en tydlig bild av sitt uppdrag med sex och samlevnad. I detta arbete behöver lärarna ha sin utgångspunkt i de delar av kurs- och ämnesplanerna och de övergripande läroplansformuleringar som är relevanta för sex- och samlevnadsundervisningen.*
- *Skolinspektionen bedömer att rektorn behöver följa upp att lärarna undervisar om sex och samlevnad i sina ämnen.*

Granskningen visar att sex- och samlevnadsundervisningen på många skolor inte gör eleverna delaktiga och därmed går miste om en möjlighet att göra undervisningen mer relevant för eleverna. Vidare visar granskningen att sex- och samlevnadsundervisningen på många skolor inte ger eleverna tillräckligt med möjligheter att reflektera kring normer som rör sex och samlevnad. Mot bakgrund av detta gör vi följande bedömningar:

- *Skolinspektionen bedömer att lärare behöver göra eleverna mer delaktiga i sex- och samlevnadsundervisningen så att den blir relevant för dem. Eleverna behöver ges fler möjligheter att påverka sex- och samlevnadsundervisningens innehåll och arbetssätt samt behöver inkluderas i utvärderingen av sex- och samlevnadsundervisningen.*
- *Skolinspektionen bedömer att lärare behöver ge eleverna fler möjligheter att reflektera och analysera normer som rör sex och samlevnad. Lärare behöver dessutom ha ett normmedvetet förhållningssätt i undervisningen så att alla elever inkluderas.*

Vidare visar granskningen att de flesta skolorna inte tar ett helhetsgrepp i sitt arbete med sex- och samlevnadsundervisningen och därmed riskerar att eleverna inte får en likvärdig sex- och samlevnadsundervisning. Få skolor bedriver en systematisk utveckling av sex- och samlevnadsundervisningen och skapar goda förutsättningar för samverkan och systematiskt erfarenhetsutbyte kring undervisningen. Få skolor säkerställer att personalen har kompetens för att undervisa om sex och samlevnad eller kopplar den till skolans värdegrundsarbete. Mot bakgrund av detta gör vi följande bedömningar:

- *Skolinspektionen bedömer att rektorn behöver initiera ett utvecklingsarbete som innebär att ta fram mål för arbetet med sex- och samlevnadsundervisningen, uppföljning och utvärdering av dem samt utveckling av sex- och samlevnadsundervisningen utifrån utvärderingens resultat. Detta utvecklingsarbete med sex och samlevnad behöver kopplas till skolans värdegrundsarbete.*
- *Skolinspektionen bedömer att rektorn behöver följa upp att lärarna har den kompetens och erbjuda möjligheter till den kompetensutveckling som krävs för att undervisa om sex och samlevnad.*
- *Skolinspektionen bedömer att rektorn behöver skapa förutsättningar för att lärare ska kunna samverka sinsemellan och med elevhälsans personal kring sex- och samlevnadsundervisningen.*

Avslutande diskussion

I denna kvalitetsgranskning har vi undersökt om elever i grundskolan, grundsärskolan, gymnasieskolan och gymnasiesärskolan får en sex- och samlevnadsundervisning av god kvalitet. Vi har undersökt sex- och samlevnadsundervisningens innehåll och genomförande, samt hur rektor genom sin styrning skapar förutsättningar för en sex- och samlevnadsundervisning av god kvalitet. Våra bedömningar grundar sig på empiri från enkäter som gått ut till rektorer och lärare vid 450 slumpmässigt utvalda skolor och intervjuer med rektor, lärare, elevhälsa och elever på 28 skolor. Inga lektionsobservationer genomfördes.

Att sex- och samlevnadsundervisningen behöver hålla en hög kvalitet blir tydligt med tanke på flera av samhällets problem som knyter an till olika sex- och samlevnadsfrågor. Bristande jämställdhet på olika områden, sexuella trakasserier i skolan, sexuellt riskbeteende bland unga, oönskade graviditeter, hedersproblematik, psykisk ohälsa hos unga och i synnerhet den högre psykiska ohälsan hos unga HBTQ-personer, våld i nära relationer samt diskriminering och kränkningar är bara några exempel.

Tidigare granskningar och forskning pekar på att det finns en del brister i undervisningen om sex och samlevnad och att undervisningen varierar stort mellan och inom skolor. Den senaste större granskning av sex- och samlevnadsundervisningen, som gjordes 1999 av Skolverket, visade att undervisningen ofta begränsades till ämnet biologi, var inriktad på risker med sex och samlevnad, saknade utrymme för samtal och genomfördes utan god elevmedverkan. Brister omfattade också rektors styrning, samverkan och kompetensutveckling för lärare. Även senare studier uppmärksammar samma brister.

Ämnesintegrerad sex- och samlevnadsundervisning på många skolor, men lärare behöver större förståelse för uppdraget

Idag ingår sexualitet, relationer, kön, jämställdhet, identitet och normer som en integrerad del i flera kurs- och ämnesplaner, vilket ger bättre förutsättningar för en ämnesintegrerad sex- och samlevnadsundervisning än vid tidpunkten för Skolverkets granskning. Till skillnad från 1999 ser vi i vår granskning att det finns många lärare som regelbundet tar upp frågor som rör sex och samlevnad i sin ämnesundervisning. Många av de exempel som anges i intervjuerna har en tydlig koppling till det centrala innehållet i flera ämnes- och kursplaner. Införandet av begrepp som knyter an till sex- och samlevnadsområdet i många kurs- och ämnesplaner ser ut att ha haft positiv effekt på en ämnesintegrerad sex- och samlevnadsundervisning. Granskningen visar också att en del lärare på en del skolor inte alltid integrerar sex- och samlevnadsfrågorna i sin ämnesundervisning i den utsträckning som kurs- och ämnesplanerna syftar till. Orsaker till detta som framkommit i granskningen är bland annat att lärare kan vara osäkra på hur sex- och samlevnadsområdet berör deras ämnen, till exempel om lärare i svenska förväntas prata om sexualitet eller i fordonsteknik om kärlek och relationer. På många skolor behövs en samsyn kring hur, av vem och när sex och samlevnad ska undervisas. Detta förutsätter att det finns en kontinuerligt pågående diskussion hos personalen om detta kunskapsområde.

Fortfarande stort behov av kompetensutveckling

Skolverket skriver i sitt stödmaterial för sex- och samlevnadsundervisningen att behov av kompetensutveckling kommer att öka nu när ansvaret för sex och samlevnad vilar på flera lärare i olika ämnen. Redan i Skolverkets granskning 1999 framkom att många lärare efterfrågar möjligheter för att vidareutveckla sin kompetens för att undervisa om sex och samlevnad, särskilt när det gäller samtalsmetodik och konflikthantering, men att kompetensutveckling sällan förekom på de besökta skolorna. Resultat

från vår granskning tyder på att lärarnas upplevda behov av kompetensutveckling är minst lika högt som för knappt tjugo år sedan och att den faktiskt erbjudna kompetensutvecklingen är minst lika låg.

I vår granskning efterfrågar lärare kompetensutveckling inom flera områden som knyter an till detta område. Det kan handla om faktakunskaper inom normer och HBTQ, arbetsmetoder för att hantera svåra sex- och samlevnadsfrågor i klassrummet eller sex- och samlevnadsundervisningen för speciella målgrupper såsom nyanlända elever eller särskoleelever. Samtidigt visar vår granskning att bara en bråkdel av lärarna får kompetensutveckling inom sex- och samlevnadsområdet. En möjlig orsak till detta är att de flesta rektorerna inte följer upp lärarnas kompetens för att undervisa om sex och samlevnad och därmed heller inte identifiera vilka behov som finns. Istället förlitar sig flera rektorer på att lärarna genom sin utbildning äger kompetens för att undervisa om sex och samlevnad, ett antagande som står i rak motsats till lärarnas uppfattning om hur utbildningen har förberett dem på detta uppdrag. Dessa resultat visar på vikten att rektorer regelbundet följer upp lärarnas kompetens för att undervisa om sex och samlevnad och vid behov erbjuder relevant kompetensutveckling.

Elever saknar fortfarande inflytande

Ett tydligt resultat av Skolverkets granskning 1999 var att sex- och samlevnadsundervisningen ofta genomfördes utan god elevmedverkan. Även nyare studier såsom Folkhälsomyndighetens enkätstudie UngKAB15 från 2017 tyder på att sex- och samlevnadsundervisningen inte alltid tar upp de frågorna som eleverna vill prata om. Vår granskning bekräftar denna bild. På hälften av besökta skolor hade eleverna inget nämnvärt inflytande på sex- och samlevnadsundervisningens innehåll och arbetsmetoder. I stället framkom av intervjuer att lärare ofta själva bestämmer vilka sex- och samlevnadsfrågor eleverna arbetar med och på vilket sätt detta arbete genomförs. Granskningen visar också att i de få fall där lärarna utvärderar sex- och samlevnadsundervisningen sker detta ofta utan eleverna. Att elever på så många skolor inte får ett reellt inflytande i sex- och samlevnadsundervisningen är bekymmersamt eftersom det krävs elevers medverkan så att undervisningen blir relevant och begriplig utifrån elevernas behov. Elevers existentiella frågor och funderingar kring sexualitet, identitet och relationer måste vara utgångspunkt för lärarnas planering av undervisningen. Dessutom är det centralt att elevers synpunkter om sex- och samlevnadsundervisningen samlas in på ett systematiskt sätt för att kunna utveckla undervisningen.

Ett normmedvetet perspektiv saknas ofta

Det finns flera skrivningar i läroplanerna som knyter an till normer och det normmedvetna förhållningssättet i undervisningen, som till exempel att skolan aktivt och medvetet ska främja kvinnors och mäns lika rätt och möjligheter, motverka traditionella könsroller i grundskolan och grundsärskolan samt uppmuntra eleverna i gymnasieskolan och gymnasiesärskolan att utveckla sina intressen utan fördomar om vad som är kvinnligt och manligt. I linje med tidigare studier visar vår granskning att många skolor saknar en god undervisning som rör normer, i synnerhet när det gäller HBTQ-området. Undervisningen förmedlar ofta kunskaper om normer, men eleverna får sällan möjlighet till reflektion kring rådande sex- och samlevnadsnormer. En kunskapsinriktad undervisning om normer utan reflektionstillfällen riskerar att antaganden om vad som anses vara normalt cementeras istället för att de ifrågasätts, vilket i sin tur kan leda till diskriminering och kränkning av elever som inte följer normen. Vidare visar granskningen att det finns brister i lärarnas normmedvetna förhållningssätt, till exempel att undervisningen bedrivs heteronormativt. Många lärare uttrycker en vilja att inkludera alla elever oavsett exempelvis könsidentitet eller sexuell läggning, men vet inte riktigt hur det ska gå till. Detta tyder på att det finns ett stort behov av att kompetensutveckla lärarna inom normmedvetenhet.

Fortsatt bristande styrning

Rektorn har enligt läroplanerna ett särskilt ansvar för sex och samlevnad som ämnesövergripande område. Tidigare studier, inklusive Skolverkets granskning, visar att rektors styrning av sex- och samlevnadsundervisningen ofta brister. Denna bild bekräftas i vår granskning. På majoriteten av skolorna sker ingen systematisk utveckling av sex- och samlevnadsundervisning. Det saknas mål för arbetet i sex- och samlevnadsundervisningen, rektorer följer inte upp om och hur lärarna undervisar om sex och samlevnad och det görs sällan någon utvärdering. Detta får till konsekvens att sex- och samlevnadsundervisningen inte utvecklas för att möta elevernas behov. Vidare saknas på runt hälften av skolorna goda förutsättningar för samverkan och systematiskt erfarenhetsutbyte kring sex- och samlevnadsundervisningen. Därmed missar många skolor chansen att utnyttja den goda kompetens som finns hos delar av personalen för att höja kvaliteten av sex- och samlevnadsundervisning för alla elever. I likhet med tidigare granskningar visar denna granskning alltså tydligt att rektors styrning av skolans arbete med sex- och samlevnadsundervisningen ofta brister. Denna bristande styrning av undervisningen har Skolinspektionen sett även inom många andra områden, både i kvalitetsgranskning och regelbunden tillsyn. Men till skillnad från andra områden får denna brist lätt större konsekvenser för ett område såsom sex och samlevnad som inte är ett eget ämne, och där lärarna inte har specifik utbildning.

En fråga i anslutning till styrning är hur de gymnasieelever som läser naturvetenskapsprogrammet och teknikprogrammet som enligt vår granskning går miste om de delarna av sex- och samlevnadsundervisningen som omfattas av kursen naturkunskap ska få samma kunskaper genom andra ämnen. Även detta behöver att planeras och följas upp på skolor med dessa program.

Sex och samlevnad kopplas inte till skolans värdegrundsarbete

Slutligen visar vår granskning att endast ett fåtal av de besökta skolorna gör en tydlig koppling mellan sex och samlevnad och skolans övergripande värdegrundsarbete. Detta ser Skolinspektionen allvarligt på. Skolor som inte gör denna koppling missar de positiva effekter för en förbättrad skolmiljö som en god sex- och samlevnadsundervisning kopplat till värdegrundsfrågor kan bidra med. Dessa skolor missar att fånga åsikter som strider mot värdegrunden som, om de inte diskuteras, kan leda till kränkningar och diskriminering. De sexuella trakasserier och övergrepp i skolan som elever beskriver i upprop som #tystiklassen och #räckupphanden vittnar om detta. Sex- och samlevnadsundervisningen måste ta upp frågor kring grovt språkbruk, nedsättande ord, hederskultur, sexuella trakasserier, jämställdhet med mera för att elever ska kunna få kunskaper om normer och värden och utveckla ett förhållningssätt i enlighet med skolans värdegrund.

Skolans sex- och samlevnadsundervisning kan inte förväntas lösa alla problem som rör sexualitet, relationer och jämställdhet, men en god sex- och samlevnadsundervisning som är kopplad till skolans värdegrundsarbete kan göra såväl individ som samhälle bättre rustade för beslut som främjar individers integritet, jämställdhet och mänskliga rättigheter.

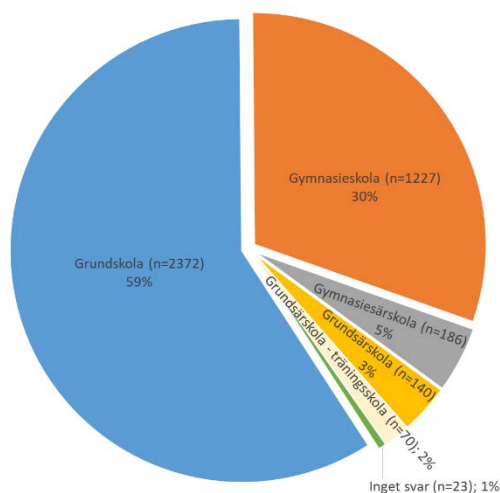
Metod

I Skolinspektionens kvalitetsgranskning av sex- och samlevnadsundervisningen i grundskolan, grundsärskolan, gymnasieskolan och gymnasiesärskolan har en bredare kartläggning i form av en enkätstudie av 450 slumpmässigt utvalda skolor kombinerats med en närmare granskning av 28 skolor inom aktuella skolformer.

Enkätstudie

Enkätstudien har genomförts mellan september och oktober 2017. Det ingick en rektorsenkät och en lärarenkät, båda var webbaserade. Rektorsenkäten skickades till 450 slumpmässigt utvalda skolor (250 grundskolor, 56 %. 100 gymnasieskolor, 22 %. 50 grundsärskolor, 11 %. 50 gymnasiesärskolor, 11 %) och lärarenkäten skickades till samtliga lärare på utvalda skolorna. 300 av 450 rektorer (67 %) besvarade rektorsenkäten och 3 982 av 8 084 registrerade lärare (49 %) besvarade lärarenkäten.

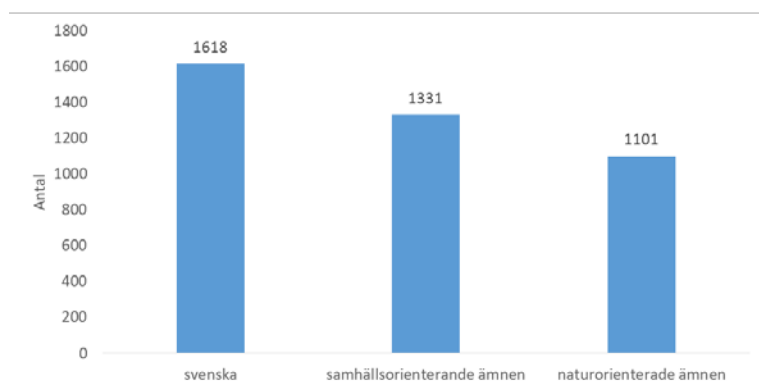
I linje med urvalets skolformsfördelning angav de flesta lärarna som besvarade enkäten att de undervisar på grundskola (59 %) eller gymnasieskola (30 %) (Figur 15). Andel lärarna som undervisar på grundsärskola eller gymnasiesärskola ligger vid tio procent. Majoriteten av rektorer (77 %) och lärare (80 %) angav att de har arbetat minst ett år på nuvarande skolan.

Figur 15. Fördelning av skolformer i lärarenkäten

Observera att lärarenkäten erbjöd möjlighet att ange att man undervisar på fler än en skolform (t.ex. på både grundskola och grundsärskola). Därför är den totala summan för angivna skolformerna (3995, respektive 4018 inklusive "inget svar") högre än antalet registrerade lärare (3982).

I lärarenkäten angav 1 331 lärare (33 %) att de undervisar i samhällsorienterande ämnen och 1 101 lärare (28 %) angav att de undervisar i naturorienterande ämnen. Dessa lärare är främst berörda att undervisa om sex och samlevnad utifrån ämnens centrala innehåll. Vidare visar resultaten att en stor del av lärarna (41 %) som besvarade enkäten undervisar i svenska och har därmed flera möjligheter att arbeta med sex och samlevnad, även om detta inte är framskrivet i ämnets centrala innehåll.

Figur 16. Antal lärare som undervisar i ämnen som har en tydlig anknytning till sex och samlevnad

Observera att lärarenkäten erbjöd möjlighet att ange att man undervisar i fler än ett ämne. I *svenska* ingick alla lärare som angav att de undervisar i svenska (grundskola, grundsärskola, gymnasieskola, gymnasiesärskola nationella program), svenska som andra språk (grund, grundsär, gym, gymsär nationella program, kommunikation (träningsskola), språk och kommunikation (gymsär individuella program). I *samhällsorienterande ämnen* ingick alla lärare som angav att de undervisar i historia (grund, gym), religionskunskap (grund, grundsär, gym, gymsär nat program), samhällskunskap (grund, grundsär, gym, gymsär nat program), samhällsorienterande ämnen (grundsär), vardagsaktiviteter (träning), individ och samhälle (gymsär ind program). I *naturorienterade ämnen* ingick alla lärare som angav att de undervisar i biologi (grund), naturorienterande ämnen (grundsär), verklighetsuppfattning (träning), naturkunskap (gym, gymsär nat program), natur och miljö (gymsär ind program).

Skolbesök

Mellan september och november 2017 genomfördes 28 skolbesök (10 grundskolor, 5 grundsärskolor, 8 gymnasieskolor, 5 gymnasiesärskolor). Vilka skolor som granskats framgår i Bilaga 1. Inför besöken skickade skolorna in relevanta skriftliga underlag som berör skolans mål, planering och uppföljning av arbetet inom sex- och samlevnadsområdet.

Vid varje skolbesök genomfördes en intervju med rektor, en intervju med representanter för elevhälsan och två olika intervjuer med lärare och två olika intervjuer med elever. I elevintervjuerna ingick fem till sex elever från årskurs 5/6 och från årskurs 8/9 i grundskolor och grundsärskolor och årskurs 2 och årskurs 3 i gymnasieskolor och gymnasiesärskolor. Lärarintervjuerna genomfördes med fyra till sex lärare som undervisar i ämnen där kunskapsområdet sex och samlevnad är som tydligast framskrivet i läroplanerna, dvs. bild, biologi, historia, religionskunskap, samhällskunskap, naturkunskap, idrott och hälsa, naturorienterande ämnen, samhällsorienterande ämnen, samt lärare för svenska och svenska som andra språk.

Databearbetning och analys

Enkätdata har analyserats kvantitativt med programvaran SPSS. Empirin från skolbesöken i form av inkomna dokument och minnesanteckningar har analyserats kvalitativt.

Referenser

Andersson, Irene, Liljefors Persson, Bodil och Olsson, Hans (i tryck våren 2018). *En kartläggning av sex- och samlevnadsundervisning i svensk lärarutbildning 2016*.

Folkhälsomyndigheten (2017). *Sexualitet och hälsa bland unga i Sverige - UngKAB15 – en studie om kunskap, attityder och beteende bland unga 16–29 år*. <https://www.folkhalsomyndigheten.se/folkhalsorapportering-statistik/undersokningar/ungkab/> Hämtad den 26 maj 2017.

Förordningen (SKOLFS 2010:37) om läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet

Förordning (SKOLFS 2010:255) om läroplan för grundsärskolan

Förordningen (SKOLFS 2011:144) om läroplan för gymnasieskolan

Förordning (SKOLFS 2013:148) om läroplan för gymnasiesärskolan

LÅFA 1:2005 *Sex- och samlevnadsundervisning i skolan: En kartläggning av sex- och samlevnadsundervisningen på sju högstadieskolor i Stockholm*. Therese Juvall och Anna ChuChu Petersson. Hämtad den 20 mars 2017. http://www.lafa.nu/Documents/Rapporter/Sex_och_samlevnadsundervisning_i_skolan.pdf

Lukkerz, Jack (2014). *En tom arena: Gymnasiesärskole- och vuxenhabiliteringspersonal perspektiv på sex- och samlevnadsundervisning*. Licentiatavhandling, Fakulteten för hälsa och samhälle, Malmö högskola.

Löfgren Mårtenson, Lotta (2013). "Så att man inte går och gör fel!" En pilotstudie om sexualkunskap i gymnasiesärskolan. *Socionomen* 1:2103.

Makenzius, M. m.fl. Sverige har Nordens högsta aborttal: Oönskade graviditeter bör ses i helhetsperspektiv – individer, vård, samhälle. *Läkartidningen* 38/2013. <http://www.lakartidningen.se/Klinik-och-vetenskap/Klinisk-oversikt/2013/09/Sverige-har-Nordens-hogsta-aborttal/>

Myndigheten för skolutveckling (2005). *På jakt efter kvalitet – vad hände efter kvalitetsgranskningen?*

Proposition 2007/08:110. *En förnyad folkhälsopolitik*.

Proposition 2009/10:165. *Den nya skollagen – för kunskap, valfrihet och trygghet*.

Riksförbundet för sexuell upplysning (2004). *Kartläggning av sex- och samlevnadsundervisningen på Sveriges lärarutbildningar*. Hämtad den 20 mars 2017. <http://www.rfsu.se/Bildbank/Dokument/Rapporter-studier/kartlaggning-samlevnad.pdf?epslanguage=sv>

Skolverket (2000). *Nationella kvalitetsgranskningar 1999*. Rapport nr. 180.

Skolverket (2013). *Sex- och samlevnadsundervisning i grundskolans senare år: jämställdhet, sexualitet och relationer i ämnesundervisningen: årskurserna 7-9*.

Skolverket (2013). *Sex- och samlevnadsundervisning i gymnasieskolan: sexualitet, relationer och jämställdhet i de gymnasiegemensamma ämnena*.

Skolverket (2014). *Sex- och samlevnadsundervisning i grundskolans tidigare år: jämställdhet, sexualitet och relationer i ämnesundervisningen: årskurserna 1-6*.

Skolverket (2014). *Sex- och samlevnadsundervisning i särskolan: jämställdhet, sexualitet och relationer i grundsärskolan och grundsärskolan inriktning träningskola, samt gymnasiesärskolans nationella och individuella program*.

Skolverket (2016). *Undervisa om kontroversiella frågor*. https://www.skolverket.se/skolutveckling/vardegrund/utveckla-undervisningen/undervisa-om-kontroversiella-fragor-1.257318?utm_campaign=unspecified&utm_content=unspecified&utm_medium=email&utm_source=Skolverkets%20nyhetsbrev (hämtad 1 februari 2018)

Bilaga 1 Granskade skolor

Granskningen genomfördes i följande skolor.

Grundskola	Bäckagårdsskolan, Örnsköldsvik
	Ellen Key skolan, Stockholm
	Entréskolan Enköping, Enköping
	Gröndalsskolan F-9, Nynäshamn
	Montessoriskolan, Globen Alingsås
	Kubikskolan, Helsingborg
	Ribbaskolan, Jönköping
	Sjulnässkolan, Piteå
	Stallarholmsskolan, Strängnäs
	Söderbaumska skolan, Falun
Grundsärskola	Bredängsskolan, Stockholm
	Kungsladugårdsskolan sär, Göteborg
	Nyköpings grundsärskola, Nyköping
	Nävertorp grundsärskola, Katrineholm
	Tullbroskolan, Kalmar
Gymnasieskola	Angeredsgymnasiet, Göteborg
	Falu Frigymnasium Falun
	Järna Naturbruksgymnasium, Södertälje
	Katedralskolan 3, Linköping
	Möckelngymnasiet Degerfors, Degerfors
	Per Brahegymnasiet RO 1, Jönköping
	Thomasgymnasiet, Strängnäs
	Yrkesgymnasiet Uppsala, Uppsala
Gymnasiesärskola	Fridegårdsgymnasiet gymnasiesärskola, Håbo
	Lerums Gymnasium 4, Lerum
	Saltåskolan gymnasiesärskola, Södertälje
	Tannbergsskolan 3, Lycksele
	Värnhemsskolan gymnasiesärskola, Malmö

Bilaga 2 Referensgrupp

I referensgruppen ingick Teresa Fernández Long från Skolverket och Tommy Eriksson från Folkhälsomyndigheten.